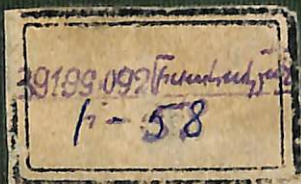

Ա. ԻՆՉԻԿՅԱՆ

ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ

ՀԱՅԴԵՏԶՐԱՏ

891.99.099 [Իստիսկան] 13 APR 2011
Ի-58
Ա. ԻՆՃԻԿՅԱՆ

Այ

ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ

Ծննդյան 65-ամսյակի առթիվ

Մի մուսան ժողովուրդն է:
Բերանք:

746
41

А. ИНДЖИКЯН
АВЕТИК ИСААКЯН
Армгиз. Ереван, 1940 г.

ՆԵՐԱՇՈՒԹՅՈՒՆ

Հայ գրական համաստեղություն մշտավառ լուսատուներից է Ավետիք Իսահակյանը: Նա ներկայացուցիչն է այն փայլուն պղնձաշաղի, որ հանդիսանում է մեր գեղարվեստական խոսքի անթառամ փառքը: Ապրելով և ստեղծագործելով մեր օրերում, նա այն ոսկի օղակն է, որ այսօրվա ձևով ազգային, բովանդակությամբ սոցիալիստական մեր գրականությունը կապում է մեր երկնազարամյա գրականությանն ու ողջ կուլտուրային:

Ավ. Իսահակյանը հայ ժողովրդի և նրա պատմության հարազատ ծնունդն է: Եվ, ինչպես Վ. Գ. Բելինսկին էր Պուշկինի մասին ասում, նրա հանդես գալը բացատրվում է մեր գրականության պատմությամբ:

Իսահակյանը ժառանգել և իր ստեղծագործության մեջ զարգացրել է հայ գրականության լավագույն տրադիցիաները—ժողովրդայնությունն ու հայրենասիրությունը, բարձր արվեստն ու կուլտուրան:

Իր սիրո երգեր—վերքերով Իսահակյանը խոսում է միջնադարի մեր մեծ սիրերգուների՝ Մկ. Նաղաշի, Գր. Աղթամարցու և Քուչակի հետ:

Նա ժառանգել է Սայաթ-Նովայի սիրակեզ ու սիրահար սրտի կիրքն ու կրակը, Աբովյանի վերքի

մըմուռն ու հայրենասիրական հուրը, Դուրյանի սիրատենչ սրտի վիշտն ու ազնիվ տրտունջը: Նրա ստեղծագործությունը խոր արմատներով կապված է հայ ժողովրդի կուլտուրայի և գրականության հարագատ հոգին: Իր ժողովրդայնությամբ և բարձր արվեստով Իսահակյանի ստեղծագործությունը հաղորդակցվում է ընդհանուր գրականության լավագույն ներկայացուցիչների հրաշակերտներին:

Իսահակյանի պոեզիան ներդաշնակ համադրությունն է Արևմուտքի և Արևելքի բանաստեղծական լավագույն տրադիցիաների: Նրա գրական ուսուցիչները և ուղեկիցները եղել են՝ Հայնեն ու Խայամը, Գյոթեն ու Հաֆիզը, Լերմոնտովն ու Շելլենկոն:

Սակայն, Իսահակյանի ամենամեծ ուսուցիչը, նրա ամենազորեղ ներշնչողը ժողովուրդն է եղել միշտ, որին հավատարիմ է մնացել նա որպես պոետ: Իր լավագույն հուշերով ու խոհերով միշտ եղել է ժողովրդի հետ ու նրանով ապրել:

Սուլթանիզմի և ցարիզմի կրկնակի լծերի տակ հեծող իր ժողովրդի վիշտը, անսխալ արձև և դժբախտ սիրո վիշտը,—որ սոցիալական վշտի արտահայտությունն էր,—Իսահակյանի ստեղծագործության մեջ հանդես էր գալիս «համաշխարհային վշտի» կերպարանքով:

Ո՞ւմ հետ եմ անհույս
Լալիս, հառաչում,
Ո՞ւմ ճակտի վրա
Իմ ձեռքն է հանգչում...

Լալիս է աշխարհն
Իմ սիրող գրկում,—

Համայն աշխարհի
Բախտն եմ ես սրբում...

Կարեկցությունն ու ջերմ սերը սոցիալական և քաղաքական դաժան կարգերի դոհերի՝ «կյանքի խորթ սղեքը», ընկածների և արհամարհվածների նկատմամբ՝ հատկանշական է Ավետիք Իսահակյանի ստեղծագործությանը:

Իսահակյանը փիլիսոփա բանաստեղծ է, ինչպես և մեր ժողովուրդը: Նա սիրում, թախծում, հրճվում և փիլիսոփայում է իր իմաստուն ժողովրդի պես:

Իր զգայական ու խոհական աշխարհով, իր սրտով ու սիրով, իր ամբողջ եսով Իսահակյանը ձուլված է ժողովրդին: Նա իր ջերմ ու զգայուն սրտի ամբողջ ուժով սիրում է ժողովրդին, սակայն, բնավ չէ իդեալականացնում ժողովրդի տգիտությունը, հետամնացությունը: Ընդհակառակն, նա մոլի թշնամի է խավարի: Ցարիզմի բանտային տիրապետություն խավարում նա ձգտել է արևին՝ լույսն ու ազատությունը համարելով ամենալավ բաներն աշխարհում:

Իսահակյանի հոռետեսությունը, որ բղխում եր նրա սոցիալական վշտից, անհույս ու անհեռանկար չէր: Նա սիրո և կյանքի խանդավառ գովերգուն է: Նրա ամեն ինչ ժխտող Աբու-Լալա-Մահարին էլ ի վերջո դեպի արևն է թռչում, որ կյանքի ու ամեն գոյություն մայրաքարիչն է: Չնայած երգել է մահն ու սիրո ողբերգությունը, այնուամենայնիվ նա տվել է կյանքի և սիրո հաղթանակը մահվան վրա («Անանդան ու մահը», «Հավերժական սերը»):

Ժողովրդային իր ոճով Իսահակյանն աղգակից է Աբովյանին:

Արովյանով մեր գրականության պատմության մեջ բացվեց մի նոր ոսկեդար: Ժողովուրդը մտավ գրականության մեջ և գրականութունը ժողովրդի: Խմելով ժողովրդի ստեղծագործության զովացուցիչ, կազդուրիչ, անմահական ակունքներից, մեր գրականությունը վերածնվեց, աճեց ու զարգացավ Դավթի նման: Եվ մեր գրականությունն այնուհետև իր հիմնական հոսանքով ընթացավ Արովյանի բացած հունով:

Սակայն, Արովյանական ուղղությունը հաղթանակ տարավ նախ և առաջ վեպում: Այս խնդրում Արովյանն ունեցավ այնպիսի հետևորդներ, ինչպես Ղ. Աղայան և Պ. Պոռյան:

Թեև Հովհ. Հովհաննիսյանն սկսեց, բայց Արովյանական ուղղության հաղթանակը մեր պոեզիայում պակեցին Հովհ. Թումանյանը և Ավ. Իսահակյանը:

Ժողովրդայնության հաղթանակը մեր գրականության և ապա՝ երաժշտության մեջ (Կոմիտաս, Սպ. Մելիքյան, Ռ. Մելիքյան) մի կողմից ազգային ինքնորոշման, ազգային կուլտուրայի շեշտումն էր ընդգեմ ցարիզմի վարած ազգաշինչ քաղաքականության— փոքր ժողովուրդների նկատմամբ, մյուս կողմից այն խոթանկում էր ազգային սահմանափակության չինական պարխաչները և մեր ժողովրդին կապում հարևանների հետ՝ դեմոկրատական-համամարդկային բարձր գաղափարներով:

Ավ. Իսահակյանը հարազատ է մեր նոր գրականության մեծ դրոշակակրին նաև իր ստեղծագործական հոգեբանությամբ, իր սրտով ու սիրով, իր երգերով ու վերքերով:

Պոեզիայում Իսահակյանի անմիջական նախորդը մի կողմից Պ. Դուրյանն է, մյուս կողմից՝ Հովհ.

Հովհաննիսյանը: Վերջինիս ժողովրդային լիրիկայի գիծը զարգացնելով, Իսահակյանը գերազանցեց իր ուսուցչին՝ հասնելով գեղարվեստական և փիլիսոփայական խոշոր ընդհանրացումների:

Պ. Դուրյանի «տրտունջը»-ը՝ «երկնքի հետ հպարտ թշնամանքը» (Լերմոնտով) Իսահակյանի մոտ ավելի շեշտված և ավելի անմիջական հանդես եկավ իբրև թշնամանք երկրի հետ՝ ուղղված տիրող հասարակական-քաղաքական կարգերի դեմ: Իսահակյանը երկընթով չգրադվեց էլ. երկինքը, Հայնեյի նման, թողեց թռչուններին ու հրեշտակներին: Սերն էլ, սուրն էլ նա տեսավ երկրում և իր զայրույթի շանթերն ուղղեց իրական թշնամիներին դեմ:

Լինելով ժողովրդի սրտի և մտքի հարազատ թարգմանը, Իսահակյանը, ինչպես յուրաքանչյուր մեծ ստեղծագործող, ինքնատիպ է: Նրա յուրաքանչյուր տողը, նույնիսկ սակավաթիվ թարգմանություններում, կրում է իսահակյանական դրոշմ: Հենց սկզբից ստեղծագործական ենք, բանաստեղծի իր ինքնությունն այնքան ուժեղ է եղել Իսահակյանի մեջ, որ անգամ պատանի՝ կուլ չի գնացել գրական ազդեցություններին: Հայնեյով ոգևորվել է, բայց չի նմանվել, չի ճգնել նմանվելու:

Հայնեն, բողոքող, ըմբոստ ու անհաշտ Հայնեն, այդ բանաստեղծ Պրոմեթեոսը իր հրաբխային տեմպերամենտով սիրելի ու հարազատ էր Իսահակյանին, նրա նույնպես անհանդիստ, նույնպես ըմբոստ ու անհաշտ նկարագրին: Հայնեն պատանի Իսահակյանին մի առ ժամանակ ուղեկցեց է՝ իբրև նրա գրական մտերիմն ու հարազատը:

Այդ նույն հոգեկցությունն ու հարազատությունը

դիտելի է նաև Հերմոնաովի և Իսահակյանի, ինչպես և Շեվչենկոյի և Իսահակյանի միջև:

Իսահակյանը ստեղծագործական մեծ դիտարկոն ունի.—սոցիալական չարիքը, անհավասարությունը, զրկողն ու զրկվողը, աղվային ճնշումն ու աշատամարտը, հայրենիքի ցավն ու սերը, սիրո վիշտն ու վայելքը, կյանքի ու մահվան պրոբլեմը, ցավն ու ծեղրությունը—մի խոսքով՝ մարդն իր բոլոր խոհերով ու հույզերով Իսահակյանի ստեղծագործությունն առարկան է:

Մեծ բանաստեղծի ստեղծագործական թուիչքը արհամարհում է ժամանակ և տաբանություն—Աղամեց և Լիլիթից մինչև Ուստա Կարոն, Շիրակի Ռհան ամուսնի մինչև Խալաթցի Զիովանին, Արաղածից մինչև Հիմալայ, Ուրարտուի ժամանակներից մինչև սոցիալիստական ազատ Հայաստանը. հնդկական Բուդդան, չինական Լի—Փայի—Պոն, պարսկական Սաադին, հրեական Մովսեսը—մտնում են Իսահակյանի ընդգրկումների մեջ:

Իսահակյանը խոշոր կուլտուրայի տեր ստեղծագործող է: Նա սպունգի նման է ծծել անցյալի և իրեն ժամանակի կուլտուրան—հին հունական և հռոմեական գրականությունն ու միֆոլոգիան. պարսկական եպոսն ու պոեզիան. հնդկական միֆոլոգիան. գերմանական, ֆրանսական, անգլիական, ռուսական ժողովուրդների գրականությունը, փիլիսոփայությունն ու պատմությունը: Նրա որոնող ու հետախույզ միտքը զբաղվել է մարդաբանության, աստղաբաշխության, բուսաբանության, լեզվաբանության և գիտությունների բնագավառների առաջադրած պրոբլեմներով:

Իսահակյանը մեր գեղարվեստական խոսքի մեծ ուսուցիչներից և ստեղծողներից մեկն է: Իր գրական ուղեկիցների և գրչակիցների՝ Հովհ. Հովհանյանի, Հովհ. Թումանյանի, Ղ. Աղայանի, Դ. Վարուժանի, Դր. Զոհրապի, Նար—Դոսի, Վ. Տերյանի հետ միասին նա հրաշակերտել է մեր գրական խոսքը՝ հասցնելով այն գոհարակերտ բարձունքին, ուր մեր գրականության մյուս գլուխ-գործոցների կողքին գտնվում են «Երգեր ու վերքեր»-ը, «Լիլիթը», «Աբուլալա—Մահարին», «Սառմա Մհերը»:

Նա հայ լեզվին տիրում է այնպես, ինչպես անապատի բեղվինը նետ-աղեղին: Իսահակյանի լեզուն հարուստ է, բաղմամբ, բաղմամբ ու բաղմամբ: Լեզվի հարուստությունը Իսահակյանն անգերազանցելի է մեր բանաստեղծների մեջ: Նրա լեզվական լայնածիր ընդգրկումների մեջ մտնում է հայերենն իր պատմության սկզբից մինչև օրս, աստվածաշնչի թարգմանությունից մինչև մեր այսօրվա սոցիալիստական հայերենը:

Իսահակյանի ստեղծագործությունը ճշմարիտ արվեստի դրոշմն ունի իր վրա—սրտաբուխ է, անկեղծ ու վարակիչ: Երգերը ասես պոկվում են նրա սրտից, և մաքուր, ազնիվ և հուղիչ են, ինչպես ժողովրդական երգը, մայրական ջերմ խոսքը, մանկան վիշտն ու հրճվանքը:

Իր բարձր արվեստով Իսահակյանի ստեղծագործության նշանակությունը չի սահմանափակվում հայ գրականության շրջանակներում: Դեռևս 1916 թվին ռուս նշանավոր բանաստեղծ Ալ. Բլոկը գրում էր. «Поэт Исаакян—первоклассный; может быть такого светлого и непосредственного таланта во всей Европе нет».

Ժողովուրդներն ընտ ցարական Ռուսաստանում մեծ բանաստեղծը տասնյակ տարիներ երազել է ազատ հայրենիքը:

Եվ եթե խաչ, Արովյանը, Մլք. Նալբանդյանը, Ղ. Աղայանը, Մուրացյանը, Ծատուրյանը և մեր գրականության ու հասարակական-դեմոկրատական մտքի լավագույն ներկայացուցիչները անմուրազ մեռան՝ ազատ հայրենիքի տենչը սրտերում, ապա Իսահակյանը ըստ ունեցավ տեսնելու հայ ժողովրդի ազատագրումն ու քաղաքական վերածնունդը:

Եվ այսօր, իր սոցիալիստական ազատ հայրենիքում մեծ բանաստեղծը երախտագիտությամբ ու ջերմ փայփայանքով գովերգում է Ժողովուրդներն մեծ ազատարար ընկեր Ստալինին կերտում է առաջադեմ և առաջավոր մարդկության հանճարեղ առաջնորդի՝ Լենինի հերոսական կերպարը:

1

Բանաստեղծը բնական և հասարակական կոնկրետ միջավայրի, պատմական որոշ պայմանների ծնունդ է: Առանց նրա կյանքը, միջավայրն ու պատմական պայմաններն իմանալու, դժվար է հասկանալ ու մեկնաբանել նրա ստեղծագործությունը:

Արդ, ընդհանուր գծերով տեսնենք, թե ինչ ուղիներով է ընթացել Ավ. Իսահակյանի կյանքը:

Ավ. Իսահակյանը ծնվել է 1875 թվի հոկտեմբերի 31-ին Ալեքսանդրապոլում (այժմ Լենինական): Մանկությունն անցել է Ղազարապատ գյուղում, Մանթաշի երազարույր և լուսափթիթ հովտում:

Մանուկ Իսահակյանը հաճախ եր գնում Արփաչայի ափի իրենց ջրաղացը, ուր հափշտակություններ լսում էր ծեր ջրաղացպանի պատմած հեքիաթները, առասպելներն ու երգերը:

Հայաստանի բոլոր արևը, Մանթաշի երփներանգ ծաղիկները, Արազածի աղամանդյա կատարին բեկվող կայծակնաթիվ թրերը, Արփաչայի շառաչը, նրա ջինջ ջրերի վրա թեքված հեղ ուռիները, ծերերի

հրաշապատում հեքիաթներն ու լեգենդները, աշուղ-
ների թախծոտ երգերն ու գեղջկուհիների գվարթ
ջանգյուղումները վառեցին, բորբոքեցին նրա երեւ-
կայությունը՝ հետագայում գուցե ու բոլոր տալով բա-
նաստեղծի երգերին:

Գրեկ-կարգաւն Իսահակյանը սովորում է իրենց
գյուղում, մի գրագետ կնոջ մոտ, ապա ընդունվում
է Ալեքսանդրապոլի հայոց հոգևոր դպրոցը: Այստեղ
երկար չի մնում, որովհետև ցարական կառավարու-
թյան հայահալած քաղաքականութեան հետևանքով
փակում են հայկական դպրոցները: Այդ պատճառով էլ
Իսահակյանը փոխադրվում է Ալեքսանդրապոլի ուս-
ողական դպրոցը:

1889 թ. Իսահակյանն ընդունվում է Գևորգյան ձե-
մաւանք: Այստեղ ընթերցասիրութեամբ կիրք է դառ-
նում նրա մեջ, և կարդում է, ավելի ճիշտ՝ կլանում
է, ինչ որ ձեռքն ընկնում է:

Շատ ընտրող է, որ Իսահակյանը դպրոցական հա-
ռակից խանդավառութեամբ, հափշտակութեամբ կար-
դում է մեր դեմոկրատական հեղինակներին՝ Խ.
Աբովյանի, Միք. Նալբանդյանի, Դ. Աղայանի, Պ.
Պոռշյանի, Նար.—Դոսի, Ծատուրյանի երկերը:

«12-13 տարեկան էի, երբ ձեռս անցավ «Սոս և
Վարդիթեր» վեպը,—պատմում է բանաստեղծը: Այս
տողերը գրելիս վերապրում եմ այն չքնաղ, հափըշ-
տակված հոգեվիճակը, որ կրում էի վեպի ընթերց-
ման պահին:

Թառել էի Արփաշայի ափին՝ ջրերի վրա օրորվող
ուռենու հաստ ճյուղքին և կլանում էի վեպի էջերը:
Շրջապատիս իրական աշխարհն այլափոխվել էր, մի

ուրիշ երկնքի արևն էր շողում գլխիս վերև, Գրատին
էր հոսում առներես տակ, և Սոսի ու Վարդիթերի հետ
բռնկված՝ թափառում էի Աշտարակի կախարդական
այգիներում: Սիրտս թրթռում էր նրանց զգացում-
ների հետ, արցունքներս թրջում էին սքանչելի վեպի
էջերը՝ դժբախտ սիրահարների վշտով համակված:

Դրանից հետո կարդացի «Կովածաղիկ» վեպը
նույն հափշտակութեամբ: Ինչ խորհրդավոր, դյու-
թական աշխարհ էր պարզում նա իմ մանուկ մտքի
սոջի:

Տասնեկինգ տարեկան հասակում գյուղում Իսա-
հակյանի ձեռքն է ընկնում Խ. Աբովյանի «Վերք
Հայաստանի»-ն, որ, ինչպես ինքն է պատմում, կար-
դում է «հաց ու ջուր մոռացած, հափշտակված, վե-
րացած»:

Այդ գրքերը պատանի Իսահակյանի մեջ վառում,
բորբոքում են բերը դեպի հայրենիքն ու ժողովուրդը,
դեպի «աշխարհի խորթ տղերքը», և զայրույթ են
կուտակում՝ դեպի ցարիզմն ու ամեն տեսակի ճնշում,
հարստահարութեամբ:

«Եվ երբեք մենք չզգացինք վերք ու ողբ, մենք
չախրեցինք, մենք չընկճվեցինք հայկական վշտով ու
վերքով, թեև լցվեցինք վրեժառութեամբ, այլ սակայն
գերադանցապես վառվեցինք հայրենասիրութեամբ, ա-
բիւթյամբ, հերոսութեամբ, մենք թեւովորվեցինք
ապագայի շքեղ տեսլաներով»:

1892 թվին ձեմաւանի վարչութեան դեմ ուղղված
աշակերտական ըմբոստ կուլթներին մասնակցելու
համար Իսահակյանը վտարվում է V դասարանից:

1893 թվին ուսումը շարունակելու համար ուղե-
վորվում է Եվրոպա, նախ՝ Վիեննա, ուր վեց ամիս

մարդաբանական թանգարանում աշխատելուց հետո անցնում է Լայպցիգ։ Այդտեղ ազատ ունեկնդրում է համալսարանի փիլիսոփայական և դրական ֆակուլտետներում, ուր ուրիշ նշանավոր գիտնականների հետ դասախոսություններ էին կարդում Վոլենդալ, Կ. Բյուխերը։ Լսում է դասախոսություններ նաև մարդաբանական և ազգագրական մասնաճյուղերում։

«Պատանի հասակիցս,—գրում է Իսահակյանը,—ինձ մշտապես հուզել է, մտալիկ է աշխարքիս մեջ գոյություն ունեցող չարիքը, մարդկությունը տառապեցնող չար իրերը—ազքատություն, տգիտություն, բռնություն, շահագործում, ոճիրներ։ Ինձ տանջել է հայ աշխատավոր ժողովրդի դառն վիճակը՝ սուլթանի և ցարի դաժան լուծերու տակ, և այդ չարիքները վերացնելու գործը, փրկության միջոցները»։

Նա երազել է մարդկության ազատագրումը սոցիալական-դասակարգային կրկնակի ճնշումներից, երազել է «մի ներդաշնակ աշխարհ, ուր մարդը լինի ազատ, չշահագործվի իր նմանից, ապրի բախտավոր, վերանան ոճիրները, սպանությունները, պատերազմները»։

Նվ իր միտքը տանջող այդ հարցերի պատասխանը գտնելու համար Իսահակյանը Նվրոդայում կարդում է Շոպենհաուերին, Նիցշեին, Հարտմանին, Հեգելին. ուսումնասիրում է բուդդիզմը, հուդայիզմը, պարսկական Մազդակը, Պլատոնին, Թոմաս Մորին, մեր թոնդրակեցիներին և այլն, և այլն։

Փիլիսոփայությանը և պատմությանը գուզընթաց Իսահակյանը կարդում և ուսումնասիրում է գերմանական և ֆրանսական էպոսը—«Նիբելունգները» և «Ռիլանդը», Շեքսպիրի, Գյոթեի, Հայնեի, Բայրոնի և

համաշխարհային գրականության մյուս կլասիկների ստեղծագործությունները։

Լուրջ ընթերցանությունն ու համալսարանական դասախոսություններն ավելի ու ավելի ընդլայնում են նրա մտահորիզոնը, թռիչք հաղորդում նրա մտքին և երևակայությանը։

1895 թվին հանդամանքների բերումով Իսահակյանը վերադառնում է հայրենիք, սակայն այստեղ հակացարական գործունեության համար բանտարկվում է։ 1897 թվին բանտարկությունից ազատվելով տպագրության է հանձնում բանաստեղծությունների իր առաջին ժողովածուն «Երգեր ու վերքեր» խորագրով, որ լույս է տեսնում 1898 թվի սկզբներին Ալեքսանդրապոլում։

Ավ. Իսահակյանը բանաստեղծություններ սկսել է գրել շատ վաղ, 11—12 տարեկան հասակից։ Տպագրած առաջին բանաստեղծությունը «Ծաղիկ էի նորարդը...» վերնագրով լույս է տեսել «Տարազ» պատկերադարձ հանդեսում, 1892 թվին։

Նվրոդայից նա աշխատակցում էր «Մուրճ» ամսագրին իր սքանչելի ժողովրդական մոտիվներով։ «Մայրիկիս», «Մաճկալ ես, բեզարած ես...», «Դարդս լացեք...» գեղեցիկ բանաստեղծությունները գրված են Նվրոդայում, 1893 թվին։

Գրական ասպարեզ իջնելու օրվանից Իսահակյանը ճանաչվեց իբրև բանաստեղծ և սիրվեց աշխատավորական լայն խավերի կողմից։ Ժողովուրդը նրա մեջ տեսավ իր վշտերի ու հույզերի հարազատ երգչին, սիրեց նրա բանաստեղծություններն իր ջանգլուլումներին և հոռովելների նման։

1898 թվին Իսահակյանը Շիրվանզադեի հետ միասին աքսորվում է Օդեսսա մինչև 1899 թ.:

1900 թվին Իսահակյանը նորից անցնում է Եվրոպա գրականութուն ուսումնասիրելու, բայց հիվանդության պատճառով ստիպված է լինում թողնել և վերադառնալ: 1903 թ. Թիֆլիսում հրատարակում է իր բանաստեղծութունների երկրորդ ժողովածուն:

Այնուհետև սկսվում են թափառումների տարիները, լինում է նորից Եվրոպայում, ապա Ռուսաստանում, Թյուրքիայում, Կովկասի զանազան մասերում: Այդ թափառումների ժամանակ ուսումնասիրում է երկերը, ժողովուրդը, նրա անտեսական, իրավական ու քաղաքական վիճակը: Եվ բանաստեղծը տեսնում է, թե ժողովուրդն ինչպես է տառապում, հեծում թե՛ Սուլթանի, թե՛ ցարի դաժան լծերի տակ:

Իմ մոր սուրբ խոսքը—ծաղրի նշավակ,

Իմ հայրենիքը—սիրտս ու հոգիս—

Եվ հոշոտում են, պղծում ոտնատակ...

Բանաստեղծի այդ շրջանի երգերը համակված են հայրենիքի վշտով:

Ես՝ զավակ ճնշված ու փոքրիկ ազգի,
Սրտիս արյունով մեծ վիշտս եմ զրում.
Վերքը՝ անդարման իմ հայրենիքի
Իմ բյուր խոցոտված սրտումս եմ կրում:

1908 թվին լույս է տեսնում «Երգեր և Վերքեր»-ը նոր հրատարակությամբ: Նույն թվին մի շարք հայ գրողների և գիտնականների՝ Հովհ. Թումանյանի, Դ. Աղայանի, Ստ. Մալխասյանի և ուրիշների հետ բանտարկվում է նաև Ալ. Իսահակյանը՝ մեղադրվելով հակապետական գործունեության մեջ:

1909 թվի սեպտեմբերին, բանտարկությունից նոր ազատված, Թիֆլիսից Երևան գալիս՝ զայրույթով լցված դեպի ցարական ու բուրժուական դաժան կարգերը՝ հղանում է «Արու-Լալա-Մահարի»-ն գրելու միտքը, որ խրադործում է նույն թվի հոկտեմբերին հայրենի Ղազարապատ գյուղում:

Պոեմից հատվածներ լույս են տեսնում Գ. Լեյկոնյանի «Գեղարվեստ» հանդիսում 1910 թվին: Ցարական գրաքննությունն արգելում է ամբողջը տպագրել:

1911 թվին ցարական կառավարությունը նորից հալածանք է սկսում հայ խնտելիգենցիայի դեմ: Իսահակյանին այս անգամ հաջողվում է խուսափել ձերբակալությունից և փախչել արտասահման (Կ. Պոլիս):

1911 թվին Կ. Պոլսում լույս է տեսնում ամբողջական «Արու-Լալա-Մահարի»-ն: Այստեղ նա աշխատակցում է արևմտահայ թերթերին, տպագրելով բանաստեղծություններ, «Ազա Նազար», «Ոսկի քաղաք» հեքյաթները և այլն:

1912 թվին նորից անցնում է Արևմտյան Եվրոպա: Մինչև 1926 թիվը, մոտ տասնհինգ տարի, տարբեր ժամանակներով լինում է Վիեննա, Ցյուրիխ, Բեռլին, Վիենտիկ, Ժընև, Փարիզ:

Այդ ժամանակամիջոցում մի շարք բանաստեղծություններով, հեքիաթներով, լեգենդներով, առակներով և պատմվածքներով աշխատակցում է գաղութահայ պարբերական հրատարակություններին: Նրա այդ երկերը հետո լույս են տեսնում «Աշնան ծաղիկներ», «Հայրենի աղբյուրից», «Արձակ էջեր» հատընտիր հավաքածուներով:

1919 թվին Ժընևում Իսահակյանը դրում է իր նշանավոր «Սասմա Մհեր» վիպերգը, որ արդյունք է

Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ Հեղափոխութեան աղղեցութեան: Վերադարձը լույս է տեսնում 1922 թվին:

1926 թվին Ավ. Իսահակյանը գալիս է Սովետական Հայաստան, ուր հրձվանքով տեսնում է իր երբեմնի աղքատ, ավեր ու խավար հայրենիքը վերածնված, վերաշինված: Սովետական Հայաստանում լույս են տեսնում նրա «Լեւիթ» արևելյան լեզենդներին ժողովածուն (1927), «Համբերանքի չիրուխը» և «Ուշինարան» (1929), խնչպես նաև «Բանաստեղծություններ» ժողովածուն (1930):

1930 թվին Իսահակյանը նորից գնում է Եվրոպա իր ընտանիքը, ձեռագրերը և գրադարանը տեղափոխելու և վերջնականապես Սովետական Հայաստանում հաստատվելու համար:

Եվրոպայում նա հանդես է գալիս որպես Սովետական Հայաստանի բարեկամը, որի համար ենթարկվում է դաշնակցականների հարձակումներին:

1932 թ. տպագրում է «Նրանք դրոշակ ունին», «Կարվածատերերի մաս» պատմվածքները:

1936 թ. դեկտեմբերի սկզբներին վերադառնում է հայրենիք, դեպի իր աղատ ու ստեղծագործ ժողովուրդը՝ նրա հետ միասին մասնակից լինելու կոմունիստական հասարակարգի կառուցմանը, նրանով ներշնչվելու և նրա համար ստեղծագործելու:

Վերջին չորս-հինգ տարվա ընթացքում Իսահակյանը վերամշակեց և տպագրեց «Սառմա Մհեր» վիպերգը, դրեց մի շարք բանաստեղծություններ, բաղմամբիվ հոգվածներ Խ. Աբովյանի, Պ. Պողոսյանի, Հովհ. Թումանյանի, Տերյանի, Պուշկինի, Շելլինգի, Ռուսթավելու, մեր էպոսի և գրականության մասին:

1939 թ. հրատարակվեց նրա ընտիր երկերի ժողովածուն երկու հատորով, որ մինչ այժմ եղածներից ամենահարուստն է:

Միջնադարի մեր աշխարհիկ բանաստեղծները երգել են առավելապես սիրո վայելքը՝ երկներանգ գույներով, արևելյան կրքով ու տարփանքով:

Սիրո այդ հույժ առաջնություն, աշխարհիկ երգերն, ըստ էության ուղղված էին կրոնի և հոգևորականության դեմ, և այդ իմաստով պատմական-հասարակական կարևոր նշանակություն ունեն, բացի գրական-դեղարվեստական այն բացառիկ արժեքից, որի մասին այնպես հիացմունքով խոսել է Վ. Բրյուսովը:

Նահապետ Քուչակի, Նազալ Հովնաթանի և ուրիշների տաղերում վայելքի երգերի կողքին հանդիպում ենք նաև սիրո վշտի տխուր նվագներին, որոնք, վերջի վերջո, նոր առաջացող բուրժուական հարաբերությունների՝ գյուղական-նահապետական կենցաղի, վարք ու բարքի վրա ունեցած քայքայիչ ներգործության արդյունքն են: Հետաքրքրական է դիտել, որ Նահ. Քուչակն իր տաղերից մեկում պատմում է «ճորով տարած, դրամով խաբած» յարի մասին և ավելացնում է՝

Սերն որ դրամով լինի, դինք էրել պիտի կրակով:

Բուրժուական կարգերի վաղ շրջանը Հայաստանում սկսում է XIII—XIV դ. դ., երբ առանձնապես Կիլիկիայում, ծավալվում է առևտուրն ու քաղաքների զարգացումը: Նոր կարգերն իրենց հետ բերում են

նոր բարքեր: «Մարդու շառը» անուրի չափերի է հաս-
նում, դրան ավելացրած՝ «Վաղիվսն ոչ գիտեմք թե
դինչ ծնանի...»:

XVIII դարում, Բաղդասար Դպիրի և Սայաթ-Նո-
վայի երգերում սիրո վայելքի տաղերին դերակշռում
է անփոխադարձ, դժբախտ սիրո վշտի երգը: Այդ ա-
ռանձնապես դիտելի է Սայաթ-Նովայի ստեղծագոր-
ծություններում:

Աշխարհ աշխարհով կշտացավ, ես քեզնից սով, աչիկ լուս...

Մեր հանճարեղ բանաստեղծ—աշուղը, «խալիսի նո-
քար» Սայաթ-Նովան, հարկավ, սոսի «զալում» յարի
սիրո վիշտը չէր երգում: Նրա խոցված սիրո վշտոտ
երգերում արտահայտություն է գտել սոցիալական
վիշտը, խալիսի վիշտը, որ այնպես գեղեցիկ դրսևոր-
վել է «Աշխարհ մե փանջարա է» տաղում:

Պատկերները և դույնները արևելյան երփներան-
գություն, խորունկ և անմիջական, վարակիչ հուզա-
կանություն, ջերմություն և անկեղծություն, խոր
ժողովրդայնություն Ավ. Իսահակյանի երգերը հա-
մանչույն են Նահապետ Գուշակի և Սայաթ-Նովայի
տաղերին:

Հովհ. Թումանյանի խոսքը Սայաթ-Նովայի մա-
սին միանգամայն համապատասխանում է նաև Ավ.
Իսահակյանին:

«Մի հոյակապ սիրահար է, բռնված ու բռնկած
սիրո հրդեհով, նրա լուսի տակ էլ նկատում է աշ-
խարհն ու իրերը, դուռն է, որ էրվում, վերջանում է
ինքը, բայց մնում է արի ու բարի, անչոր ու ան-

... էլ ոչ մի սեր ճար չի անի իմ դարդին:

եվ կամ՝

Դու քո ճամբան դնա, քուրիկ,

եվ թող լինի նա պայծառ:

Ինձ մի դթա, ինձ մի սիրի,

ես ընկեր չեմ քեզ համար:

Անձնական երջանկությունը չէ՛ր Իսահակյանի ու-
րոնածը, այլ ներդաշնակ հասարակարգն ու ընդհա-
նուրի բարորությունը, որով պայմանավորված է ան-
հատի երջանկությունը: Նյութական բարորությունը,
սիրո վայելքն ու փաղաքշանքները չէին կարող բա-
վարարել բանաստեղծին և հագեցնել աղպտություն,
լավագույն կյանքն ու կարգի նրա տենչանքը: Եթե
նրան տային էլ Արաղի ափին երազած բոստանը,
քողախն ու Շուշիկը,—նա իրեն երջանիկ համարել
չէր կարող: Նորից դժգոհ ու խռով, Մհերի նման,
պիտի թափառեր՝ ճշմարտությունը որոնելու, և դար-
ձյալ հանդիստ չպիտի գտներ՝ ինչքան թափառեր:
Արաղի ափի քողտիկում էլ, Շուշիկի կողքին, աշխարհի
բոլոր ծայրերից նրան պիտի հասնեյին կյանքի խորթ
սողերքի լացն ու հեկեկանքը, և թշվառների արցունք-
ները կաթիլ ու կաթիլ հավաքելով՝ պիտի թունավո-
րեին սիրո վայելքի նրա սակավ վայրկյանները...

Այստեղից՝ միանգամայն անհիմն է քննադատնե-
րից ոմանց կարծիքը, թե Իսահակյանի իդեալը Արա-
ղի ափի բոստանն է: Արաղի ափի իդիլիկան Ավ. Իսա-
հակյանի սոցիալական օպոդիցիայի ոտով մի արտա-
հայտություն է՝ հակադրված բուրժուական ատելի
կարգերին և խրախուսություն:

Ուշագրավ է, որ Շեվչենկոն էլ երազել է Դնեպրի
ափին բարդիների հովանու տակ մի խրճիթ և խրճի-
թի մեջ՝ իր գեղեցիկ Օկսանոչկային: Ինչ խոսք,

միջամտութիւնն կլինէր կարծել, թե Ուկրաինայի Պրոմեթեոսի խղեալը սահմանափակվում էր, ուրեմն, այդպիսի մի եսական ու շատ նեղլիկ «դրախտով»: Մի այլ բանաստեղծութեան մեջ, հնարավոր թոււբիմացութիւնները կանխելու համար, Շեվչենկոն գրում է, (ընթերցում ենք մի հատված ազատ թարգմանութեամբ).

«Չգիտեմ ինչու՝ գեղջուկի խրճիթը խաղաղ դրախտ են կոչում. այդտեղ, այդ խրճիթում, տառապել եմ և ես, այդտեղ մի ժամանակ թափվել են իմ առաջին արցունքները: Չգիտեմ՝ աստծու մոտ կգտնվի՞ր այնպիսի չարքը, որ այդ խրճիթում չլինի... Սակայն՝ խրճիթը «դրախտ» են անվանում... Այդ խրճիթում ես ոչ թե դրախտ ու բախտ, այլ դժոխք տեսա... Այդտեղ հոգսը, կարիքը, անաղատութիւնն ու աշխատանքը աղոթելու էլ չեն թողնում»:

*
* *

Կլասիկ գրականութեան մեջ մենք չգիտենք մինչև վերջ երջանիկ սիրո օրինակ, որովհետեւ դասակարգային հասարակութիւնը մարդուն լիակատար երջանիկ դարձնելու անընդունակ է:

Սերն, ամենից առաջ, դասակարգային դաժան կարգերի զոհն է: Իսահակյանն իր հերոսի՝ Օհան ամուսնեցու մոտ է. «Ամեն, ամեն գեշ բաների պատճառը իմ ու քոն է: Գեղ ու քաղաք իրար գողում են փողի, հարստութեան համար, ուրիշի աշխատանքը տանելու համար: Ու քանի որ փող կա՝ մարդ չկա, քանի որ իմ ու քոն կա՝ սեր ու խիղճ չկա: Եդտեղից էլ հարուստ ու աղքատ, գրկող ու զրկվող, բանտ, արշուկանդութիւն: («Համբերանքի չիբուխ»):

Բուրժուական – դասակարգային հարաբերութիւններն են բաժանում սիրող զուգերին, և՛ Իսահակյանի «Մթերցի» յարո տարան...» բանաստեղծութեան մեջ այդ վիշտն է արտահայտված:

Վ. Տերյանը, որ Իսահակյանին հարազատ ու ներգաշակ այնքան նվագներ ունի, նույնպես որոշակի բացահայտել է սիրո վշտի սոցիալական արմատը.

Ա՛խ, ոսկով ես դնում քեզ,
Անհատ ցնորք իմ հոգու...

Կապիտալիստական հասարակարգն է, որ ստրկացրել է կնոջը, ենթարկել նրան իր շուկայական օրենքներին: Եթե կինը «խորամանկ, խաբող» է, եթե նա «ծախվում է», ապա այդ ոչ թե բլիթում է կնոջ «առեղծվածային» էութիւնը, այլ պայմանավորված է հասարակութեան դասակարգային բնույթով: Դասակարգային հասարակութեան ոչնչացումը կադատագրի և կնոջը, կիշրի նրա ստրուկութեան շղթաները: Հետևապէս, սիրո վշտի և ողբերգութեան արմատը գտնվում է կապիտալիզմի մեջ:

Ավ. Իսահակյանը պատանեկական շրջանի իր, թեև անարվեստ, բայց խորապէս հուզական և սրտաբուխ բանաստեղծութիւններից մեկում ասում է.

Այս աշխարհը սառն է, սառույց,
Ջուրի եմ սիրո արեւից...

Սիրո նույն վիշտն է լալիս Հովհ. Թումանյանի գեղեցիկ լեզենդի հերոսուհին.

Հայրիկ, հայրիկ, միթե չըկա
էս աշխարհում անշեջ հուր,
Թառամում է սիրտըս անա,
Պաղ է այս կյանքն ու տըխուր...

Արդ, ի՞նչ կոնկրետ բովանդակութիւն ունենաւ իսահակյանի սիրո իդեալը: Նա ի՞նչպէս էր ըմբռնում սերը, որ չէր գտնում, և ապա մեր բանաստեղծի սիրո իդեալն ի՞նչ չափով է բացահայտում նրա սոցիալական իդեալը բնույթը:

Լիբիթը Իսահակյանի իդեալը չէ:

Զնայած լեզենդար, բիբլիական բնույթին, Լիբիթը ունի կին է, տիպական ներկայացուցիչն այն կանանց, որոնց երբեմն սիրել, սակայն, որոնցից հաճախ խաբւիկ ու խոցվիկ է բանաստեղծը:

Իսահակյանի երազած «Հավերժական կինը» ավելի մոտ է Գյոթեի «Das Ewig—Weibliche»-ին, որ, ըստ Լոենաշարակու, գերմանացի մեծագուշն պոետի «կըքով սիրած իդեալն է, յուրաքանչյուր մեծ նպատակի ընդհանրացումն առհասարակ...» («Доктор Фауст»):

Իր Երգեր-վերքերում Ավ. Իսահակյանն ավելի որոշ է արտահայտել սիրո իր իդեալը. նախ և առաջ դա անձնուրաց, անձնազոհ սերն է. սերն անձնազոհութիւն է.

Ի՞նչ կա երկրում և՛ սրբազան, և՛ անգին,
Քան թե զոհվել, քան թե լինել անձնվեր:

Առաջադիր խնդիրը լուսաբանելու տեսակետից շատ հետաքրքրական է «Անտուն գիշերներ» բանաստեղծութեան սկզբնական վարիանտը, որ բերում ենք ամբողջապես.

Անտուն գիշերներ,
Անքուն գիշերներ,

Քուլբիկ, քեզ համար, քո սիրով այրված
ես շատ անցրի, ես շատ տանջվեցի...
Բայց անդին քուլբիկ, կյանքը հաճույք չէ,
նվ ախուհետե աղբակ սիրելու:

Սիրտս սեր չունի,

Հոգիս երգ չունի:

Ո՛չ, հավատա ինձ, այս սեր չէ երբեք,
Վերջ տուր ցնորքին, նայիր քո շուրջը—

Այնտեղ ձգտում կ'ս,

Կոխվ ու քրտինք:

Սեր տուր ընկերիդ, որ ձգտեմ, կովեմ,
Սեր տուր եղբորդ, որ թափեմ քրտինք:
Չէ որ, քուլբիկ եմ, աղբակի սիրով
Ապրում է երկինք, սիրում է երկինք,
Ինձ սիրելի աղբակս—երկնային սիրով—

Թող ձգտեմ, կովեմ

Թող թափեմ քրտինք*):

Ըստ այդմ՝ Իսահակյանը կնոջ սերը (անձնականը) ոչ թե հակադրում է, այլ համադրում դեպի մարդիկ ունեցած սիրուն, որովհետեւ, կրկնում ենք, անհատի երջանկութիւնն անհրաժեշտաբար պայմանավորված է կոլեկտիվի երջանկութեամբ: Կնոջ սերը պիտի լինի հասարակօգուտ գործունեութեան համար ներշնչման աղբյուր («սեր տուր ընկերիդ, որ ձգտեմ, կովեմ, սեր տուր ընկերիդ, որ թափեմ քրտինք...»):

Այդպէս էր ըմբռնում սերը նաեւ XVIII դարի ֆրանսական լուսավորիչ Հերկեցիուսը: Նա իր «Երջանկութիւն» փիլիսոփայական պոետի վերջում հանգում է այն եզրակացութեան, թե անհատի շահերի ճիշտ համադրումը հասարակականի հետ՝ սոցիալական կարգերի վերակառուցման միջոցով՝ ապահովում է անհատի երջանկութիւնը: Սիրո հարցն էլ նա լուծում է կլնելով այս ըմբռնութեց: Սիրող աղջկիւ՛

*) «Տարազ», 1893, № 32, էջ 536:

Նետադանիքն իր սիրտը բաց է անում հումանիզմի համար և սիրած տղայից՝ էլիզոբեց պահանջում է չարի աստծու՝ Արիմանի ձեռից (=սոցիալական-քաղաքական ճնշումից) ազատել մարդկանց*):

Հետաքրքրական է դիտել, որ «Փարհատ և Շերին» աղբյուրական-ուղբական լեզունգում անձնական սերն ու երջանկությունը կապակցվում է հասարակական բարոյություն հետ: Գեղեցկուհի Շերինն իր սիրտն ու սերը խոստանում է նրան, ով ջրով կկենդանացնի կարծր անապատը, կվերացնի սովը՝ մարդկային թշվառություն և ոճիրներին ահուենք:

Իր «Իգլիթ Սարգար» պոեմում (1894) Ավ. Իսահակյանի հերոսուհին՝ Սանամը, սիրած տղային՝ Սարգարին դեպի մարտ է ճանապարհում՝ վաթանը պաշտպանելու, և հաղթական վերադարձից հետո է խոստանում իր սերը, որովհետև երջանիկ սերը ազատ հայրենիքումն է հնարավոր:

Երթաս բարով, աղիզ յար ջան,
Անճարին չարա եղնիս,
Սուրբ յոթնանուն քեզ թուր ու թի,
Հեռ դառնաս, մուրաղդ առնես**)

Այսպիսով, Իսահակյանի ստեղծագործությունների մեջ կնոջ սերն ու անձնական երջանկությունն ստորադասված է հայրենիքի և ժողովրդի սիրուն, իսկ վերջինս էլ առնթեր է ազատության գաղափարին («Կյանքից թանգ բանը», «Հեյ ջան, հայրենիք...», «Ախ, երեսկ թե...», «Ազատության Զանգ», «Դու չես հանկանա...»):

*) Гельвеций—«Счастье», песнь IV.

**) «Արաքս», 1894 զիբը, Ա., էջ 115—116:

Հայրենիքի և ժողովրդի սերը դերակշռում է որդիական սիրուն: Գուսպար Միրզին իր հորս որդիներին դռնաբերում է՝ բաց հրաժարվում է փառաբանել իր հայրենիքի ու ժողովրդի դանձին («Ժողովրդի քնարը»):

Տարադիր բանաստեղծը սիրած կնոջ վրկումն էլ հայրենիքն է երազել:

Գրկիր ինձ մեղմիկ,—
Քո կախարդ գրկում
Ես դգում եմ ինձ
Իմ հայրենիքում:

Նվ կամ՝ զարթոյալ յարին աղջկէ կանչում է հայրենիքի կարոտով ու հրապույրով՝

Դարձի վաթան, հոգն անուշ է,
Հոգն անուշ է, ջուրն անուշ է...

Նվ եթե Իսահակյանը երբեմն դառն խոսքեր է նետել հայրենիքին, ապա դա բուրժուազային հայրենիքին է վերաբերում, «որի հոգն արնոտ՝ անդուլ հերկողը չոր քար է կրծում իր հացի կողքին»: Հայրենի ջուլիակներն էլ եռակի անեծք էին հյուսում թաղավորի և հարուստների հայրենիքին:

* * *

Կարեկցությունը Ավ. Իսահակյանի երգած հիմնական հույզերից մեկն է, և դա շատ բնորոշ է սիրո երգչի համար, որովհետև «կարեկցությունը սիրո աղբյուրն է» («Բուզդան — թռչուն»): Դեպի թշվառ պարիան տաժած կարեկցությունից ծնվում է սերը, իսկ վերջինս մղում է դեպի անձնագոհություն:

Նվ բնորոշ է, որ Իսահակյանի երգերում հաճախ սիրո և կարեկցության նվագները միանում են մի

Ներդաշնակության մեջ, և զժվարանում ես որոշել՝
սե՛ր թե կարեկցություն է արտահայտվածը, թե՛ և՛
մեկը, և՛ մյուսը միաժամանակ:

Միշտ գտնում եմ ես, որ մի հեռավոր,
Օտար աշխարհում ինձ պես վշտահար
Մի սիրտ է այրվում՝ անհայտ, մենավոր
Նվ երազում է, թախծում ինձ համար:

Նվ թվում է ինձ, որ սուրբ համբույրով
ես փայփայում եմ ձեռները նրա.
Նվ գուրգուրում եմ, գգվում կարոտով՝
Քնքուշ գլուխը իմ կրծքի վրա...

Բնորոշ է նաև, որ Իսահակյանն իր մի շարք եր-
գերում սիրած աղջկանը «նազելի քույր», «նազելի
ընկեր» է անվանում, ինչպես Սայաթ-Նովան՝ «ախ-
պեր» (հմմ. «Խոսկիբըդ մալում իմ արի...») տաղը):

Հետաքրքրական է դիտելը, որ ժողովուրդը յար-
գործածում է և՛ ընկերոջ, և՛ սիրածի առումով:

Հովհ. Թումանյանը Սայաթ-Նովայի մասին գրած իր
նշանավոր հոդվածներից մեկում («Սայաթ-Նովայի
երգերի՝ բնավորութունը») այդ առթիվ նկատում է.

«... Նվ էջ զգացմունքները նրա երգերում մեծ մա-
սամբ արտահայտում են էնքան մեղմ ու անվրդով
խաղաղություն, որ նրա սերը նման է ընկերության,
ընկերությունը՝ սիրո: Որ հայերենի քերականության
մեջ էլ արականի ու իգականի տարբերությունը
չկա,—Սայաթ-Նովայի մի քանի երգերում զժվար է
հասկանալ իր ոգևորված խոսքով մեծ է դիմում նա,—
քնքուշ սիրով սիրած ընկերին, թե՛ տարփալի սիրով
սիրած կնոջը»:

Այդ հանգամանքը թե՛ Սայաթ-Նովայի տաղերում,
թե՛ Ավ. Իսահակյանի երգերում բարձրացնում է կնոջ

մարդկային արժանապատվությունը: Դրանով բանաս-
տեղծը կնոջ մեջ գնահատում է ոչ միայն կնոջականը,
այլև մարդկայինը, սիրո զգացմունքն ազատելով այն
տարփալի, պագշոտ, զուտ սեռական ըմբռնումից,
որ հիվանդագին չափերի էր հասնում դեկադանսի-
զերականության ներկայացուցիչների մոտ:

* *

Ավ. Իսահակյանի սիրո իդեալին—անձնազոհ, կա-
րեկից, հումանիտական սիրուն իրական կյանքում
համապատասխանում էր միայն մայրական սերը, որ
բանաստեղծի ստեղծագործության մեջ եղել է իդեա-
կան և գեղարվեստական ներշնչումների հավերժապա-
տյուրը:

Մայրն անձնազոհ սիրո, կարեկցության, հումա-
նիզմի կրողն է, սիրվողը այն հումանիզմի, որ ըն-
դունակ է Մաքսիմ Գորկու գեղեցիկ հերոսի՝ Դանկո-
յի նման պատռել սեփական կուրծքը, դուրս կորզել
սիրտը և այն ջահ ու դրոշ դարձած՝ լուսավորել ճա-
հիճներում և խավարում տառապող մարդկանց փրկու-
թյան ուղին...

Մայրն է հումանիզմի սերմերը ցանկել բանաս-
տեղծի մեջ—կարեկցության, ազնվության, անձնա-
զոհության, ժողովրդասիրության վսեմ գաղափար-
ների սերմերը.

Ձե՛ որ գու զրիւ իմ մեջ քո հոգին
Նվ բարին սիրել ու ազնիւ լինել.
Դու վառիր իմ մեջ հուրը երկնային—
Դեղեցիկ ծառով, անհունի ձրգտում.
Կըռիվ չաքի դեմ ու ընդդեմ սըտին,
Ապրիլ ու տանջվիլ ուրիշի սիրուն:
Դու լցրիլ իմ մեջ ծովի չափ մեծ սեր—
Այրվիւ որ լույս տալ ամբողի համար,

Ընկնիլ փոթորկի, հըրաբուլիսի մեջ
Ամբոխի համար, աշխարհի համար...

Ել կամ՝

«Ամենեն առաջ թող ինքը հասնի
Ամեն հիվանդի, հեռու ճամբորդի,
Ամենեն հետո թող ինքը հասնի
Քեզ, իմ խեղճ որդի, իմ պանդուխտ որդի»:

Այս սողերը լավագույն ապացույցն են այն բանի
որ Իսահակյանի երգած մայրական սերն ունի շատ
կոնկրետ բովանդակություն: Դա ընդհանրապես մայ-
րական սերը չէ,—որովհետև բուրժուական-դատար-
գային հասարակարգում այդ սրբազան զգացմունքն էլ
ենթարկվում է կապիտալիզմի շուկայի ապականիչ
ազդեցությունը, — դա աշխատավորունու, գեղջուկունու
մայրական անապակ հույզն է:

Այլ. Իսահակյանի սիրո բնույթն ըմբռնելու տեսա-
կետից կարևոր է նշել, որ նա իր սիրատենչ և սիրա-
տանջ սերը համեմատում է մորը կորցրած մանկան
կարոտի ու վշտի հետ.

... իմ խեղճ, իմ որը սիրտ, ինչքան մորմոքես,
Է՛լ քեզ գուրգուրող ու քեզ գուրգուրող
Աղիզ մեր չըկա,
Ու նանիկ ասող, որ անուշ քնիս...

Կամ թե՛ սիրազուրկ սիրտը նմանեցնում է հի-
վանդ մանկան, որ կարոտ է փայփայանքի ու գուր-
գուրանքի («Իմ սրտին», «Տարազ» 1901, № 29):

Իսահակյանի սիրո երգերի շարքում պետք է հի-
շատակել ընկերական սիրուն նվիրված երգերը՝ գըր-
ված մեծ մասամբ ստեղծագործությունների առաջին շրջա-
նում, որոնցից մի քանիսը հետագայում չի մտցրել
իր ժողովածուներում, ըստ երևույթին համարելով
գեղարվեստական տեսակետից թույլ գործեր: Սակայն,

թեև անարվեստ, բայց անկեղծ, հուզիչ ու անմիջա-
կան այդ երգերը ներգաշնակ են հնչում քանադասեղ-
ծի սիրո երգերի սիմֆոնիայում:

Սև ամպերին ամպ մ' էլ հասավ,
Ուռիները լուս կուլան.
Ա՛խ, դարդերիս դարդ մ' էլ հասավ,—
Ո՞ւր ես, աղիզ ընկեր ջանս.

Բանաստեղծի համար ընկերական սերն էլ, ինչ-
պես և սիրո բոլոր մյուս տեսակները արժեքավոր է
նրանով, որ իր մեջ կրում է սերը դեպի մարդիկ, դե-
պի «աշխարհի խորթ սողերը», «խեղճերը».

Էնոր դարդը, ան, մեր դարդն էր,—
Վախ, մեր սրտից էն գնաց.
Էնոր դարդը խեղճի դարդն էր,—
Նեղճի սրտից էն գնաց:

Ժխտելով բուրժուական աշխարհը, որ ամեն ինչի
հետ սերն էլ առ ու ծախի առարկա էր, Իսահակյանը
հանգիստ ու ապաստան էր որոնում հովվական կյան-
քում («Ալագյազի մանիներ»): Հովվական պարզ կյանքն
ու անապակ սիրո իդիլիան բանաստեղծը հակադրում
էր բուրժուական աշխարհին, քաղքենիական կեղծ բար-
քերին և ծախվող սիրուն: Նույն գիծը տեսնում ենք
նաև Վ. Տերյանի ստեղծագործությունների մեջ.

Լինեի չորան սարերում հեռու,
Գայիք, անցնեիր վրանիս մոտով...

Կամ՝

Հովիվներն ազատ հեռու սարերում...

Իսահակյանի, ինչպես և Տերյանի տենչացած հով-
վական սերը քաղքենու հիվանդոտ, պազշոտ սերը,
սեռային մոլուցքը չէ, այլ առողջ և միանգամայն

Նորմալ սերը, որի մեջ աշխատանքի մոմենտն առաջնակարգ տեղն է գրավում.

Մաճկալ ես, բեղարած ես,
Առը շուռ տուր, տուն արի,
Ծովի պես քրտնած ես,
Եղներն արձկի, տուն արի:

... Դադրած, բեղարած յան ջան,
Ամպերն ելան, դե՛հ արի.
Բեղարած ջանիդ զուրբան,
Ծըտից թե առ, թեզ արի...

Արաղի ամիսն տենչացած բոստանում բանաստեղծը երազում է «ծով քրտինք» թափել Շուշանի (սիրած աղջկա) համար:

Եվ հովվական սիրո վայելքն էլ սիրմովիզմի երգած «շրթունքներն արյունոտող» համբույրների սերը է՛ն.

... Ու համբուրեց ինձ մեղմով,
Ա՛յնպես մեղմով, սիրով լի,
Ասես, դեմքիս վրայով
Մահեց թեք բլրուկի...

Սակայն, Իսահակյանի երգած հովվական սերը նրա սիրո իդեալին է պատկանում, նրա ցնորքին, որովհետեւ այն՝ իրականում գոյությունն չունի:

Սերը հովվական վրանի տակ, կամ Արաղի քողտիկում էլ թունավորվում էր կապիտալիզմի ապակաշիչ շնչից և սոցիալական չարիքը բանաստեղծի իդիլլան էլ վերածում էր դժոխքի:

Եվ Իսահակյանը, խոռովված կյանքի փոթորիկներից, թողնելով Շուշիկի քողտիկն ու օջախը՝ դեպի բնության փոթորիկն էր ձգտում, նրա որոտների մեջ խլաց-

նելու սոցիալական փոթորկի ձայները («Ջան, փոթորանքն է իմ ազիդ հարսը...»).

... А он, мятежный, просит бури,
Как будто в бурях есть покой!
(Лермонтов)

III

Հալածականի, անկայուն թափառականի անհանգիստ հոգեվիճակը Իսահակյանի նախախորհրդային շրջանի ստեղծագործության հիմնական տրամադրություններից մեկն է, որ պայմանավորված էր նրա հասարակական իդեալի և բուրժուական իրականությունից բաղխումով: Բանաստեղծը հասարակական հարմոնիայի էր ձգտում, բայց ամենուրեք հանդիպում էր աններդաշնակության, սոցիալական սոսկալի կոնտրաստների:

Իսահակյանի այդ հոգեվիճակը նրա պոեզիայի մեջ արտահայտված է քարավանի պատկերով.

... Դողանջն է միայն ձիգ քարավանի
Հեռավոր, անհայտ ճանապարհների
Հրապույրներով գյուլթում իմ հոգին
Թափառումների տենչով անմեկին...

Լերմոնտովը, — որին հարազատ ու հոգեկից է Իսահակյանն իր ստեղծագործության որոշ վճերով, — այդ

նույն հոգեվիճակն արտահայտել է, ինչպես հայտնի է, հալածական ամպերի պատկերով: Նա իրեն համարում էր «թշնամական ուժից հալածված», իսկ այդ «թշնամական ուժը» նիկողաեյան մտրակի և բուռնցքի կարգերն էին, որ պատկերավոր ու հակիրճ Գերցենը բնութագրել է այսպես. «Սավարի և կամայականության, մոռնջ մահացման, անհետ կորստի, թաշխնակը բերանը խցած, տառապանքների թագավորութուն»:

Իսահակյանին հալածողը նույն այդ ցարական կարգերն էին, ավելացրած նաև սուլթանական արյունոտ եսթադանի ուժիմը:

Ստեղծագործ անհատի և հասարակության բազմախումբ, որ արդյունք էր դասակարգային պայքարի, ավելի ցայտուն գծերով հանդես է եկել Մ. Գորկու մեջ՝ նրա կյանքի և ստեղծագործության մինչ հեղափոխական շրջանում: «Հենց որ ինձ մարդուն պատշաճ կերպարանք է տրվել, ես ճշացել եմ... դա ատելության և բողոքի ճիչն էր»,—գրում է Գորկին:

Թեև ոչ գորկիական թափով և հեղափոխական հետևողականությամբ, այնուամենայնիվ Իսահակյանի ստեղծագործությունն իր հասարակական տենդենցներով վորոշ չափով ուղղված էր բուրժուական հասարակարգի և նրա քաղաքական հենարան ու զորավիգ՝ ցարիզմի դեմ:

Կապիտալիստական աշխարհի քողազերծումն ու ժխտումն Իսահակյանը ուժեղ պափոսով տվել է իր նշանավոր «Աբու-Հալա-Մահարի» պոեմում: Բանաստեղծը քողազերծ է անում բուրժուական հանրակարգի բոլոր ատրիբուտները—ընտանիք, սեփականություն, պետություն, կենցաղ, կրոն, հոգեբանություն—կա-

պիտալիզմի տնտեսական և իրավաքաղաքական հարաբերությունները—բաղին ու վերնաշինքը:

Ի՞նչ է պատիվը, հարգանքը մարդկանց.—սոսկ ոսկուց, վախից հարգ են մատուցում...

Եվ ի՞նչ է գանձը, որով հիմարը տիրում է մարդկանց, և՛ հանճար և՛ սեր,—

Բյուրավորների քամված արյունը, մեռելների միս, որբի արցունքներ:

...Ապիրատ աշխարհ, որ հզոր ոսկին դարձնում է զոդին՝ աղնիվ, բարենյույս,

Ապուշին՝ հանճար, վախկոտին՝ կտրիճ, տղեղին՝ չքնաղ, և պոռնիկին՝ կույս:

Կապիտալիստական աշխարհի այս ձաղկումն ու ժխտումը Իսահակյանի պոեմում անհատական «բունդի» կերպարանքով է արտահայտված:

«Անծայր աշխարհի բոլոր ծայրերից, բոլոր խորշերից» բանաստեղծի զգայուն սրտում կուտակված արցունքները փոխարկվելով ցասման ու բողոքի՝ այդ պոեմում դուրս են ժայթքել՝ հրաբխային ուժգնությամբ...

Ժխտելով կապիտալիստական աշխարհը, ճիշտ է, Իսահակյանը նրան չհակադրեց մի կոնկրետ հանրակարգ, բայց նրա ժխտումն անհեռանկար չէր, այլ իր մեջ կրում էր լավագույն ապագայի, թեև անորոշ և մշուշային, ակնկալումը՝ արտահայտված արևի սիմվոլիկ պատկերով:

Անհատի և հասարակության հակասությունը բուրժուական հանրակարգում, աշխատանքի և կապիտալի հակասությունների ընդհանուր շղթայի մի օղակն է:

«Մարդն ազատ է ծնվում, բայց ամենուրեք շղթաների մեջ է»,—գրում էր դեռևս Ժ. Ժ. Ռուսսոն:

Անհատի ձերբազատութեան պահանջը, որ այնպես ուժգին բարձրացնում էր Իսահակյանը, ուղղված եր նույնպես կապիտալիզմի դեմ, որ կաշկանդում, շղթայում էր մարդու ազատութեանը, փշրում ստեղծագործողի թե ու թուխը: Կապիտալիստական աշխարհը Իսահակյանի համար «անդուռ ու անել վանդակ» էր, «քարե զնգան», «ահալոր ջեննեմ»:

Իսահակյանն իր խոսքի կրակն ուղղել էր «գիրչակեր բուրժուազիայի, անգրագետ ինտելիգենցիայի և այլաեսված ուսանողութեան» դեմ, նաև մանր-բուրժուական, քաղցենիական այն ճղճիմ ճահճի, հոգեկան այն նեխվածութեան և թշվառութեան դեմ, որ շրջապատում էր նրան:

Մեր բանաստեղծի «անհատական բուռնը» ոչ մի առնչություն չունի XIX դարեվերջի դեկադենտական ինդիվիդուալիզմի հետ, որ սաղիստական վայրագ հաճույքներ էր որոնում և հասարակական ակտիվութեանն սպանող ապատիա:

Իսահակյանի արհամարհական վերաբերմունքը պաշտոնական հասարակությանն է ուղղված եղել,—ինչպես Պուշկինի և Լերմոնտովի մոտ,—և ոչ ժողովրդի, որին սիրում էր նա և որի հարազատ զավակն է ինքը՝ որպես մարդ և որպես ստեղծագործող:

Անազատ անհատի, կեղեքվող դասակարգերի, ճնշված ու հալածված ժողովրդի վիշտն է միշտ խոտվել Իսահակյանի միտքը, հուզել նրա սիրտը և զայրույթի շանթեր արձակել նրա գրչից:

* * *

Սակայն, Իսահակյանը դերժ չէր հակասություններից: Նրա մեջ առկա էր ֆաուստի երկվությունը—մի կողմից կյանքի և երջանկության անհագուրդ ծարավն ու տենչը և ձգտումը կեցութեան նոր, լավագույն ձևերի, մյուս կողմից՝ հասարակական իդեալի որոնումներից հուսահատ՝ կյանքի ժխտումը, մռայլ նիհիլիզմը, մոռանալու և «վայելքի վայրկյանը բռնելու» Մեֆիստոֆելյան հրապույրը... Սակայն, նրա մեջ շատ զորեղ եր հասարակական վիշտը, որ կարողանար այն խեղդել զինու և կնոջական թովչանքի մեջ:

Այլ. Իսահակյանի հոռետեսությունն ընդհանուր, վերացական բնույթ չէր կրում, այլ ունեւր շատ կոնկրետ բովանդակություն: Նրա պեսսիմիզմի ակունքները գտնվում էին սոցիալական անտագոնիստական կարգերում, որոնց մեջ նա գոհ ու երջանիկ լինել չէր կարող: Նա գիտեր կյանքի հմայքն ու հրապույրը, բայց տեսնում էր, որ հասարակական հոռի կարգերը դարձնում են այն «ահալոր ջեննեմ» (զժոխք):

Մ. Գորեկին Լերմոնտովի հոռետեսությունը համարում էր շատ իրական զգացմունք. «Այդ հոռետեսութեան մեջ պարզ հնչում է ատելութուն ժամանակակից հասարակության նկատմամբ, նրա (այդ հասարակության—Ա. Ի.) ժխտումը, պայքարի ծարավ ու վիշտ, և հուսահատություն՝ միայնութեան, անգործության զիտակցումից: Նրա հոռետեսությունն ամբողջապես ուղղված է աշխարհիկ հասարակության դեմ»*):

*) «Временник Пушкинской комиссии». 1937, № 3, стр. 278.

Իսահակյանի հասարակական վշտի մռայլ ստվերը
ընկնում էր նաև բնության վրա: Եթե Գյոթեն բնու-
թյունը համարում էր ներդաշն ու միասնական մի
ամբողջություն, և հասարակական կյանքում ներդաշ-
նակություն չգտնելով, մահը համարում էր այն ճա-
նապարհը, որ նրան պիտի միացնեի բնությունն ու
հավերժությունը, ապա Իսահակյանը բնություն մեջ
հանգիստ ու հարմոնիա չէր տեսնում և ժխտում էր
մահը, համարելով այն մեծագույն չարիք, չարիքի
անսպառ աղբյուր, թշնամական, դեմոնական մի ուժ,
որ ոչնչացման է հանգեցնում ամեն գոյություն:
Բնությունը նա տեսնում էր լցված կյանքի ու մահի
դաժան պայքարով, ուր ամեն գոյակ, ինչպես և
մարդը թպրտում է տառապանքի և մահվան ճան-
կերում:

Կրկնում ենք, Իսահակյանի անբավականությունն
ու հոգեկան անձուկը արդյունք չէր անձնական ճա-
խորդություն (անհաջող սեր): Նրան խեղդելու չափ
ծանր էր շնչելը բուրժուական վայրագ կարգերի ու
բարձրի կապարյա մթնոլորտում: Նրան ճնշում էին
սոցիալական-քաղաքական դաժան կարգերը, այլապես
ներդաշնակ աշխարհում, նա կարող էր,—ինչպես Համ-
լետն է ասում,—«ընկույզի կեղևի մեջ էլ իրեն լավ
զգալ»:

Իսահակյանը շատ խորն էր զգում սոցիալական
կյանքի անավոր հակասությունները, բուրժուական-
ցարական վայրենի իրականությունը, որ այնպես
ուժգին բաղխվում էր նրա հասարակական իդեալին՝
երջանկության, սիրո ու ներդաշնակության անհա-
զուրդ տեսչանքին:

Նա լավ էր ըմբռնում, որ դասակարգային հասա-
րակություն մեջ՝

Մուրճ կամ զնդան պիտի լինիս,
ձշմարտություն չկա ուրիշ...

Սակայն, սոցիալական հակասությունները նա այն
ժամանակ չէր դիտում հեղափոխական պրոլետարիա-
տի տեսանկյունից:

Ընկ. Դիմիտրովը ռեյսստագի հրկիզման գործի
դատավարություն ժամանակ արտասանած իր համար-
ձակ ճառում մեջ բերելով Գյոթենի «Իշխիր կամ հնա-
դանդվիր»... բանաստեղծության տողերն, ասաց, «Այո,
ով չի ուզում զնդան լինել, նա պետք է մոռնա լինի»:

Իսահակյանը ձգտում եր ձերբազատվել բուրժուա-
կան հասարակության կապանքներից, արյունախում
ցարիզմից, նա երազում էր նոր, լավագույն հասա-
րակական կարգեր: Բայց ինչպես կործանել հին աշ-
խարհը և կառուցել նորը—այս էր խնդիրը:

Աբու-Լալա-Մահարիի թռիչքը դեպի «աղատության
թագավորությունը» (նրա սիմվոլի համաձայն՝ դեպի
արքը), կաշկանդված էր նույն այդ կապիտալիզմի—
«անհրաժեշտություն թագավորության»,—չլթաներով,
և կապված չլինելով միակ հետևողական հեղափոխա-
կան դասակարգի՝ պրոլետարիատի բախտին ու պայ-
քարին՝ դատապարտված էր անհաջողության:

Ղեկավարվելով մեր հանճարեղ ուսուցչի Վ. Ի.
Լենինի մեթոդով, որով նա արժեքավորում է Լ. Ն.
Տոլստոյի ստեղծագործությունը, կարելի է ասել, որ
Իսահակյանի հակասությունները նրա անձնական հա-
կասությունները չեն, այլ արտահայտությունն այն
ծայրահեղորեն բարդ, հակասական արագիցիաների,

որոնք բնորոշում էին նրան շրջապատող հասարակու-
թյան զանազան դասակարգերի և զանազան խավերի,
և առաջին հերթին մինչհեղափոխական Հայաստանի
ազգաբնակչության հիմնական զանգվածը կազմող
գյուղացիության աշխարհայացքն ու հոգեբանու-
թյունը:

Ավ. Իսահակյանն իր ստեղծագործությունների և աշ-
խարհայացքի խոր արմատներով կապված լինելով
ժողովրդի հետ, «բյուր-բյուր ճամբերով» ճշմարտու-
թյունը որոնելուց հետո հանգեց սոցիալատական հե-
ղափոխության և սոցիալիզմի ճանաչմանը:

Նրա քաղաքական և ստեղծագործական դարգաց-
ման այդ ճանապարհն ըմբռնելու տեսակետից շատ
բնորոշ են «Ազատության Ձանգ» և «Անհուն վրեժի
և ատելության...» բանաստեղծությունները: Առաջինը
գրված է 1903 թ. հայկական դպրոցները փակելու և
հկեղեցական կալվածները գրավելու առթիվ տեղի ու-
նեցած ցույցերի և հակացարական տրամադրություն-
ների ժամանակ, իսկ երկրորդը 1905 թ. հեղափոխու-
թյան շրջանում:

Բանաստեղծը Կովկասի ժողովուրդներին միացման
և ապստամբության կոչ էր անում «Ընդդեմ բռնու-
թյան, ամբարիշտ Չարի» (= Ցարի):

Ազատության Ձանգ, դու վեհ զոդանջե
Կովկասյան վսեմ, վեա բարձունքներից,
Ինչպես մըրբիկ, շաչե, շառաչե,
Մինչև սիզապանձ ազատն Մասիս:

Եվ բավական է՝ անարգ լճի տակ
Մենք ստրուկ մնանք՝ ձեռներս շղթա-
Կապանք փշրելու մեզ թնժն ու կըրակ,
Մեզ ուժ և կորսի, վըրէժ սրտակ:

...նի ազատության նորոգ արևի
Ոսկի ներբողի, Ձանգ, գըվարթ հընչե,
Բյուր գազաթներեց ազատ Կովկասի
Սուրբ եղբայրության տոնին մեզ կանչե:

Այս բանաստեղծությունները, — որոնց մեջ արտա-
հայտված է ազգային և սոցիալական-դասակարգային
ճնշումներից ազատագրվելու և ապստամբության կոչ,
ինչպես նաև ժողովուրդներին եղբայրության գաղա-
փարը, — նշանակալից տեղ ունեն ոչ միայն Իսահա-
կյանի ստեղծագործության, այլև մեր ամբողջ գրակա-
նության մեջ:

Հատկանշական է, որ ռուսական առաջին հեղա-
փոխության շրջանում իր բանաստեղծական պատկե-
րացումների մեջ Իսահակյանն իրեն համարում էր
քաղաքական պայքարի զոհ («Լեռների լանջում...»,
«Հոգիս մռայլ էր...»): Այս կողմով ևս Իսահակյանը
հարազատ է Լեոմոնտովին, որ նույնպես իրեն պատ-
կերացնում էր իբրև զոհ ընկած հանուն հայրենիքի
և ազատության *):

Վերևում ասացինք, թե Իսահակյանի համար կնոջ
սերը ստորադաս է հայրենիքի և ժողովրդի սիրուն:
Այդ տեսակետից շատ բնորոշ է «Լեռների լանջում...»
բանաստեղծությունը՝ գրված 1906 թ., հեղափոխու-
թյան շրջանում:

Եթե Շուշան յարի սերն անկարող է լինում բարձ-
րացնել «գերեզմանի մուժ խորքում» քնած բանաս-
տեղծին (տես «Ժեռ, սև քարը սրտիս վրա...») բա-

*) Кирпотин, — „Политические мотивы в творчестве Лер-
монтова“, 1940, стр. 72—73.

նաստեղծութիւնը), ապա «մարտահրավերը մեծ ազատութեան» կենդանացնում է «մեռած, մոռացված» պոետին («Լեռների լանջում...»):

Իսահակյանի ստեղծագործութեան համար շատ բնորոշ այս բանաստեղծութիւնը բերում ենք ամբողջովին.

Լեռների լանջում, ծանրը հողի տակ
ես թաղված էի՝ մեռած, մոռացված.
Ու վաղձուց, վաղձուց, անհայտ, լուռ, մենակ
ես նընջում էի հողուս մեջ սուղված:
Եվ հանկարծ մի օր լսեցի հեռվից
Մարտահրավերը վեհ ազատութեան,
Ըմբոստ ամբոխի ձայնը մըրկալից,
Երգեր մարտական, շփոթ ուղիւսական
Վառ դրոշակի խորիւտ ծածանում,
Զենքի շառաչում, ձիերի դոխիւն,
Քայլեր առնական
Հողիս մոտեցան,
Եվ դողաց անս,
Եվ թեթևացավ
Հողը իմ վըրա.
Եվ սիրտըս լցվեց այրվող արշունով,
Ուզեցի ելնել, նժույզն ամենի
Խթանել, թըռնել, շառաչել գենքով,
Կըռվել ու մեռնել գաշտերում ուղիւս...

Նման տրամադրութիւն արտահայտված է նաև «Մուսլ ամպերից, հըզոր կայծակով...» բանաստեղծութեան մեջ՝ գրված 1904 թվին:

Այլ. Իսահակյանի այդ բանաստեղծութիւնների քաղաքական ազատաբաղձ ու մարտակոչ տրամադրութիւնները գալիս, հանգում են «Սասմա Մհեր»-ին,

որ դառել է մեր բանաստեղծի իդեալան հանգուցակետը:

Մեր ժողովրդական էպոսի այդ իմաստուն և ըմբոստ դուքսը Մ. Իսահակյանին հետաքրքրել է վաղուց (1902 թվից սկսած) և երկար տարիներ ստեղծագործական մտորումների նշույթ է եղել, բայց գեղարվեստական ձև ու մարմին է ստացել Հոկտեմբերյան Հեղափոխութեան ազդեցութեան տակ:

Ելնելով ժողովրդական էպոսի վարիանտներից, Այլ. Իսահակյանը, մեծ ստեղծագործողի վարպետութեամբ, իր վիպերգում կերտել-պատկերել է հայ ժողովրդի պայքարն իրեն ճնշողների դեմ, և գեղարվեստորեն բացահայտել է միջնադարի հայ աշխատավոր մասսաների լավագույն դադափարները և տենչերը:

Սոցիալական անարդարութեան, չարիքի դեմ ընդվզող, որոնող ու թափառական Մհերն իր «ընութք»-ով հարազատ է նրա ստեղծագործողին:

Մանկուց որբ, «գուրկ ու մերկ, ծարավ, անթի ու վտարանդի» Մհերն իր թափառումների ժամանակ աշխատես է լինում ճնշողներին ու շահագործմանը: Նրա հոգում ամեն անգամ կուտակվում է «կրակ ու բոց» և նա խոր դայրութիւն է լցվում դեպի տիրողները, ճնշողներն ու հարստահարողները: Ըմբոստանում է նա դաժան կարգերի ու տիրողների դեմ և բոլոր ուժերին պայքարի է կոչում:

Ելնենք գուպար
Աշխարհի դեմ զրկող ու չար.
Ողջ ավերենք
Ու առակութիւն բերենք աշխարհ,
Ռամկի օրենք ու իրավունք,
Որ տէր դառնա ուժիկն իրեն
Սուրբ վաստակին, արդար հացին:

Իսահակյանի Մհերը մի կռու ու ամբողջական կերպար է՝ քանդակված «կայծակ քարով ու որձաքարով», ինչպես «Մհերի Գեն»-ը։

Ժողովրդական վարիանտների համեմատությամբ Իսահակյանը մի հիմնական հավելում է կատարել՝ բովանդակության խմատով (վերջերգ)։ Ժողովրդական վարիանտների համաձայն Մհերը քարանձավից դուրս չի գալիս, նա դուրս է գալու այն ժամանակ, երբ ցորենի հատիկը մատուրի մեծության լինի, կամ՝ երբ «ռամկություն» լինի աշխարհում։

Իսահակյանը Մհերին դուրս է բերում քարանձավից, դրանով նա շեղվում է էպոսից, բայց հավատարիմ է մնում պատմությանը։

Հայ ժողովուրդը, Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ Հեղափոխության շնորհիվ դուրս ելավ ցարիզմի ու կապիտալիզմի խավար բանտից։

Մհերը, որ հայ ժողովրդի սիրվուն է, չէր կարող մնալ քարանձավում։

Եվ ժողովրդական բանաստեղծը Մհերին դուրս բերելով իր դարավոր զնդանից, միացնում է ազատության, «ռամկի օրենք ու իրավունքի» համար պայքարող միլիոնների մեծ բանակին։

Մհերը հաղթում է՝ միացած մասսաների, երթին ու պայքարին։

Այդպես է Իսահակյանն ավարտում իր վիպերգը։

Եվ դա՝ հայ ժողովրդի ազատագրության պատմական փաստի գեղարվեստական մեծարվեստ ընդհանրացումն է մեր գրականության մեջ։

IV

Այլ Իսահակյանի արվեստը ժողովրդային է իր ոգով ու ոճով, իր ձևով ու բովանդակությամբ։ Մեծ բանաստեղծն իր երգերում դրել է ժողովրդի սիրով բարախուն իր սիրտը։ Նա երգում է այնպես, ինչպես բանաստեղծ ժողովուրդը կերգեր՝ անձնավորված մի անհատի մեջ։ Եվ միանգամայն հասկանալի է, երբ ժողովուրդը բանաստեղծի երգերից շատերը համարում է իր սեփական ստեղծագործությունները։

Պարզությունը, անմիջականությունը, հուզականությունը, երաժշտականությունը կազմում են Իսահակյանի երգերի արժանիքները։ Գրականությունը չի մատնում, զգալ չի տալիս իրեն։ Իսահակյանի, ինչպես և Հովհ. Թումանյանի երգերը կտրծես թարմ օգտւմ, բնության մեջ լինեն գրված—չնչում են բնության թարմությամբ և ազատությամբ։

Իսահակյանի ստեղծագործության մեջ մենք տեսնում ենք հայ ժողովրդական երգի բոլոր առանձնահատկությունները։

Այդ առանձնահատկություններից մեկը բանաստեղծական զուգադրությունն է (պարալիլիզմ) և հակադրությունը։

Մի դեպքում բանաստեղծն իր հոգեվիճակի միջով է դիտում բնությունը՝ նրան հաղորդելով իր սեփական տրամադրությունը։

Կաթիլ-կաթիլ ամսին է ցողում
Սև ու պղտոր երկնքին.
Մաղիկ-մաղիկ վերքն է ծորում
Իմ անգլուժան, սև՝ սրտեն:

Երկրորդ դեպքում պայծառ պեյզաժի ֆոնի վրա բանաստեղծը բաց է անում իր ներաշխարհը, իր մոռյալ հոգեվիճակը հակադրելով բնության պայծառությանը, վայելքին ու հավերժությանը.

Անավոտուն ծով ճանաչում
Արտուն ուրախ ճախրում է վեր.
Ցավ ու խավար չի ճանաչում՝
Երգում է լույս, երգում է սեր:

Իսկ իմ սիրտը տխուր ու սև՝
Շուրջն՝ ավեր ու ցավեր.
Եվ իմ վշտոտ գլխի վերև
Արտուն ուրախ երգում է սեր...

Իսահակյանի լիրիկայի երկրորդ առանձնահատկությունը, որով նա նույնպես հարազատ է ժողովուրդ-ստեղծագործողին, բնության շնչավորումն է: Ժողովուրդն իր հույզերը, և առանձնապես վիշտն ու ցավն արտահայտելիս դիմում է բնությանը, խոսում նրա հետ, նրան ընկերակից, իր վշտին բաժանորդ դարձնում, որովհետև մենակ ծանր է վիշտ կրելը: Այդ դիտելի է ոչ միայն ժողովրդական երգերում, այլ և նրանցից դրականությանն անցած լինելով, մեր գրողների մոտ. օրինակ՝ Ռաֆֆու «Չայն տուր, ով ծովակ...» և Ռ. Պատկանյանի «Արաքսի արտասուքը», Պ. Դուրյանի «Լճակը», Հովհ. Թումանյանի «Անուշ»-ից Սարգիս երգը՝ «Բարձր սարեր...», «Հառաչանք»-ի նախերգանքը («Լեռներ, ներշնչված դար-

ձյալ ձեզանով...») և այլն: Օրինակները բազմաթիվ են: Ցալառեն նմուշներ ունի նաև Ալ. Իսահակյանը՝ «Դարդս լացեք, սարի սմբուլ...», «Սև-մութ ամպեր ճակտիդ դիզվան...», «Հոգնած եմ, անտառ...» և այլն: Բնության շնչավորումն Ալ. Իսահակյանի ստեղծագործություն մեջ արտահայտվում է նաև այն դեպքում, երբ նա խոս ու հույզ է վերագրում նրան.

Ամեն գիշեր իմ պարտիզում
Լալիան ուռին, հեղ ուռին,
Վշտառնող լաց է լինում,
Լաց է լինում իմ ուռին:

Եվ սրբում է առավոտու
Կույս արևը նազելի
Հուր ծամերով հեղ ուռենու
Արցունքները բյուրեղի...

Իսահակյանի երգերը ժողովրդականին մոտեցնող մի երրորդ առանձնահատկություն էլ դիտվում է: Հարբանը, բազմաթիվ ժողովրդական երգեր և ջանգյուղումներ կառուցված են դիտողի վրա: Իսահակյանից հիշատակենք նշանավոր «Սիրուն աղջիկ, երկինք լինեմ...», «Էդ ի՞նչ կրակ կանես, մերթիվ...», «Մայրիկ, նայիր, արևն ի՞նչպես...» բանաստեղծությունները:

Չորրորդ առանձնահատկությունը, որ Իսահակյանի լիրիկան հարազատ է դարձնում ժողովրդական երգին, հակիրճությունն է:

Մ. Գորկին իր հիշողությունների մեջ պատմում է, թե Լ. Ն. Տոլստոյը ուռն ժողովրդական երգերի մասին խոսելիս ընդգծում էր նրանց պարզությունը, հակիրճությունը իբրև առավելություն. — «Всё просто,

слов мало, а чувства много. Настоящая мудрость немногословна...*)»:

Իսկ Շեքսպիրն ասում է՝ «Համառոտությունը հանճարի ոգին է»:

Իսահակյանի ստեղծագործության մեջ հանճարեղ հակիրճության բարձրարվեստ նմուշներ են «Ռափեն-նայում» («Արարատի ձեր կատարին...»), «Մահը», «Աղբյուրի մեջ մի մարալ...», «Երկու մանուկ՝ տղա-աղջիկ...», «Լորինների տակ» բանաստեղծությունները և այլն:

Իսահակյանը մշակում, վերամշակում է երկը ի հաշիվ նրա ծավալի, տարածության: Նա սեղմում, խտացնում է, և դրանով հչ միայն չի թուլանում երկը, այլ ընդհակառակը, ուժեղանում է՝ նման զըս-պանակի, երբ սեղմելով ավելացնում ես նրա լարվածությունը, նրա ուժը: Այսպես՝ «Մահը» բանաստեղծության առաջին վարիանտի չորս տողը, ուր նկարագրվում է քարվանսների ղողանջելով անցնելը՝ կրքառել է, որովհետև բանաստեղծության երկրորդ, հիմնական մասում աշխարհը տրորող «անտես, անձայն» քարվանի (= մահի) պատկերն արդեն տրված է մի-անգամայն ամբողջական:

«Անտուն գիշերներ» բանաստեղծության սկզբնական վարիանտի 19 տողը վերամշակելուց հետո փա-ցել է այն 9 տողը, որ ծանոթ է ամենքին: «Գերեզ-մանս անհայտ լինի...» բանաստեղծության 16 տողից կրճատել է ուղիղ կեսը, թողնելով այն ութ տողը, որ մեզ հայտնի է: «Ես որ մեռնիմ ու իմ վերքից...» և «Ես որ մեռնիմ, ինձ կթաղեք...» տարբեր բանաստեղծությունները ծագել են մի բանաստեղծություն-

ներից *): Ընդ որում, երկրորդ բանաստեղծության հինգերորդ և վեցերորդ տողերը՝

Գերեզմանիս չորս գին փովին
Վայրի գաշտեր ծփծփան...

վերամշակելիս դարձել է՝

Գերեզմանիս չորս գին փովին
Ցորեն արտերն ու ցոլան...

Նվ այդ շատ բնորոշ է ժողովրդական բանաստեղծի համար, որ սերն էլ, մահն էլ պատկերացնում է աշխատանքային միջավայրում:

Նման օրինակների թիվը կարելի է բազմապատկել:

Հայնի Ֆրանսացի հետազոտողներից մեկը գերմանացի մեծագույն լրիկի գլխավոր և ամենանշանակալից առանձնահատկություններն է համարում պարզությունը, ժողովրդական եղանակը և ռեալիզմը: «Առօրյա կյանքից վերցրած այդ բառերը և դարձվածքները մեզ դարմացնում են,—գրում է նա: Մեզ թվում է, թե լսում ենք երեկվա մեր սեփական խոսակցությունները կամ սիրահարների գործածած ամենատվորական արտահայտությունները» **):

Այդ նույնը կարելի է ասել և Իսահակյանի մասին: Նրա սկզբնական շրջանի բանաստեղծությունների լեզվի մեջ իշխող էր բարբառը: Կոմպոզիցիայի տեսակետից երբեմն անարվեստ ու պրիմիտիվ լինելով, Իսահակյանի նույնիսկ պատանեկական փորձերն էլ համակում են խոր հույզով, ջերմությամբ, անկեղծ են, անմիջական և ճշմտրտացի: Նվ դրա մեջն է նրանց

*) Տես «Մուրճ», 1902, № 7, էջ 144.

**) А. Ложнев, „Два поэта“ (Тютчев и Гейне), стр. 130.

*) М. Горький, „Избранные произведения“, т. II, стр. 614.

հրապույրը, դրա համար են նրանք, ինչպես և ճշմարիտ արվեստի յուրաքանչյուր գործ՝ վարակիչ: Վերջինը Լ. Ն. Տոլստոյը համարում էր գեղարվեստական երկի գլխավոր պայմանը:

Իհարկե է, որ Իսահակյանն իր երգերը վերահրատարակելիս հետզհետե նրանց զտել է բարբառայնությունից, էտնոգրաֆիզմից, սակայն պահել է կոլորիտը — ժողովրդական լեզվի բույրը, համն ու հոտը, պատկերավորությունը, տխրականությունը, դիպուկությունը:

Իսահակյանի երգերի ժողովրդայնությունն աչն՝ քան օրգանական է, որ դժվար է որոշել՝ որտեղ է Իսահակյանն ոգտադործել ժողովրդական երգը, և որտեղ՝ հնարել, ստեղծել իր սեփականը՝ ժողովրդականի ոգով ու ոճով:

Նա իր ստեղծագործությունների մեջ, օգտագործում է ոչ միայն ժողովրդական բառեր ու բառաձևեր՝ կրկնակներ (բյուր-բյուր, ծուխ-ծուխ, անուշ-անուշ, մուշ-մուշ), զույգ բառեր (ծով-ծարավ, ծափ ու ծիծաղ, ալ ու արլան), հոմանիշ-նույնանիշ բառեր (ժեռ-լեռ, հով-զով, օրոր-շորոր), ձայնարկություններ, այլ և առաջնորդվում է ժողովրդական լեզվի քերականությամբ՝ խտրություն չդնելով արեւմտյան և արեւելյան բարբառների միջև (կը և ում ձյուղեր): Նրա լեզուն սնունդ է առնում և՛ բարբառներից, և՛ գրաբարից ու միջին հայերենից: Իսահակյանի լեզուն մեր պոեզիայի մեջ ամենահարուստ լեզուն է:

Նրա լեզվի ուսումնասիրության ուղղությամբ արդեն արվում են առաջին քայլերը *):

*) Խ. Կանյան—Ավ. Իսահակյանի բանաստեղծությունների լեզուն՝ զբոսայգի՝ Արմֆանի հրատարակությամբ:

* * *

Ավ. Իսահակյանի ստեղծագործական երևակայությունը շատ հարուստ է և գերազանցապես տեսողական: Նրա մեջ ներդաշն միացած են բանաստեղծն ու նկարիչը: Շնորհիվ նկարչական այդ ձիրքի, Իսահակյանը մի-երկու տողով արտահայտում է ոչ միայն խոր, վարակիչ, անմիջական հույզ, այլ և տալիս է գունեղ, կենդանի պատկերներ, վառվռուն պեյզաժներ: Նրա ամենափոքրիկ լրբիկական բանաստեղծություններն իսկ կարելի է նկարազարդել՝ այնքան զորեղ է նրա խոսքի նկարչական ուժը:

Այստեղ ևս Իսահակյանը հարազատ է իր մեծ ուսուցչին—ժողովրդին:

Նա գույների մեծ վարպետ է, որոնց խիստ կոնտրաստով կամ նուրբ համադրությամբ տալիս է և՛ պատկեր, և՛ տրամադրություն ու հոգեկլիճակ:

Ծամերդ հյուսել՝
Կանգնել ես կալը,
Օրըս սև արեւ՝
Կապել ես ալը:

Բանաստեղծն իր անսեր յարի ունքերը նմանեցնում է դահճի կեռ թրին, նրա կարմիր զգեստը՝ դահճի զգեստի:

Ձեր տան առաջ՝ ձյուն ու գիշեր,
Ա՛խ, ես կանգնել կը դողամ,
Դու դահճի պես ալ ես հագեր,—
Ալըդ շողքն է իմ արշաւը...

Եվ այդ դահճային կարմրությունը բանաստեղծն ավելի որոշ ընդգծում է ձյան սպիտակության և գիշերվա սևության կոնտրաստով: Սև թանձրացումով

Իսահակյանը տալիս է մերժված սիրո վիշտն ու ողբերգությունը.

Քանց սարյակի թեք սև,

Իմ աչքերը շատ են սև.

Աչքն էլ սրտի հայելին է,

Զե՞ որ սիրտս շատ է սև:

Սակայն, եթե մերժված սիրո վիշտն ու ողբերգությունն Իսահակյանն արտահայտում է սևի ու կարմրի թանձրացումներով ու կոնտրաստով, ապա հովվերգական սերը, սիրո վայելքը նա տալիս է Սարյանական արևաշող և արևաբույր գույներով: «Ալա-գյազի մանիներ»-ում Իսահակյանի գույները պայծառանում են, արևային լույս ու ջերմությունն ստանում:

Այստեղ Սարյանական պայծառ գույների ծիծաղող խոյտաբեկությունն ու խաղը աշխուժություն և զինամիկա են հաղորդում պեյզաժին.

Դո՛ւ, Արագած, արմատ վահան

Կայծակեղեն թրերի,

Դադաթներդ՝ բյուրեղ վրան

Թափառական ամպերի:

Թիթեռներդ՝ հուր-հրեղեն

Թռչող-ճախրող ծաղիկներ,

Ջառ ու զարմանք երազներին

Պոկված ծվեն-ծվիկներ:

Կամ՝

Է՛յ, Մանթաշի երազ-հովիտ,

Դուն, զմբուխտե օրորոց...

... Հուր-հավքերդ՝ թևերն արծաթ,

Կտուցներդ՝ լալ-մարջան...

... Փետուրները պայծառ ոսկով...

Մանկության նվիրած երգերում ել Իսահակյանի

գույները պայծառ են, արևով ողողված, ունեն թարմություն, հմայք ու ջերմություն:

Հուրհրում եր արևն ուրախ,

Գետն եր գնում քաղցրակարկաչ:

Չորս դիս գարնան կարմիր ծիծաղ,

Վարդեր կարմիր, կարմիր կակաչ:

... Չորս դիս գարնան կանանչ թևեր,

Կանաչ հովե՛ր, ծովե՛ր կանանչ...

... Սայտում էյինք զմբուխտ գետում

Եվ գնդում եր արևն ուրախ...

Իսահակյանի նկարչական խոշոր ձիրքը հանդես է գալիս նաև «Արու-Լալա-Մահարի» պոեմում:

Գույների թանձրացումն ու պայծառացումն այստեղ ևս տալիս է համապատասխան եֆեկտ:

Հրաշալի է գիշերվա պատկերը.

Գիշերն անարկու՝ և սև և հսկա մի յղձիկի պես թևերը փոքց,

Անձիր թևերը իջան, ծածկեցին քարավանն, ուղին և զաշտերն ^{անափ:}

... Չէին շողշողում լուսինն ու աստղեր. խավարն՝ ասես թե՛ ^{պատած խավարով:}

Խավարի այդ թանձրացումը տեղի է տալիս, երբ «շքեղ, լուսավառ» բարձրանում է արևը, և անապատը լցվում է, ողողվում լույսի հեղեղով.

... Եվ վեհ արևի ջահերի ներքո փովեց, ծավալվեց ծիրն ^{անապատի,}

Վառ-վառ հուրհրաց, ինչպես տիտանյան հսկա առյուծի ^{ոսկեփառ մորթի}

Ավ. Իսահակյանն իր բանաստեղծություններին երաժշտականություն է հաղորդում գերազանցապես ալիսերացիաների միջոցով: Բերենք մի-երկու օրինակ՝

Շըշուկ ընկալ ահա վարդի, ծաղկանց մեջ
Ծրփփացին շուրջս մեռածս դառ փեշեր,
Իմ նազելուս շունչը քնքուշ ինձ շոյեց...

կամ՝

Առավոտուն ծով ճաճանչում
Արտուտն ուրախ ճախրում է վեր,
Ցավ ու խաղար չի ճանաչում...

Եվ կամ՝

Քնքուշ լուսնի շուշան փռին...

Իր հոգեվիճակը, իր սուրբեկտիվ ապրումները երազի միջոցով արտահայտելը, որ նույնպես հատուկ է ժողովրդական ստեղծագործությունը, Իսահակյանն օգտագործում է («Երազ տեսա, ձեր տան առաջ...», «Երազիս տեսա՝ օրոր ու շորոր...», «Երազիս մեջ լիճը տեսա...», «Երազիս տեսա, որ մայրս թշվառ...» և այլն):

Իսահակյանի մոտ երազը լոկ պատկերավորման և արտահայտողական միջոց է: Նրա այդ երազներն ունեն միանգամայն ռեալ բովանդակություն և զերծ են կրոնականությունից և միստիցիզմից:

Այստեղից արդեն ինքնին բխում է Իսահակյանի գրական ուղղության հարցը:

Իսահակյանը գերազանցապես ռեալիստ է: Ռոմանտիզմը նրա ստեղծագործության մեջ հանդես է եկել ավելի որպես ձև ու ոճ, քան բովանդակություն և աշխարհայացք: Նա սիրո նկատմամբ ունի միանգամայն ռեալ մոտեցում: Ջարոն, Շուշիկը, «Մաճկալ ես, բեզարած ես...» բանաստեղծության գեղջկուհին, նույնիսկ բիրևիական Լիլիթը ռեալ կանայք են: Եվ դրանց մեջ, ռեալիստական անգերազանց ուժով զրծված է Իսահակյանի զուգադրությունը—Մայրը:

Մի տեղ նա մանկանն է դուրգուրում.

Ցորեկ եղավ, ոչխարն եկավ,
Ազիզ բալես քնած մընաց.
Վեր ել, բալա, աննշ ճըղա,
Տիաիկ արա, ծիծիկ մամա,
Պիծիկ-միծիկ տոտիկ արա.

Հնոպա, բալիկ, քունդ աննշ,
Շաքար ու նուշ, թուշդ աննշ:

Մի այլ տեղ մայրն ազդեցում է «ամեն հիվանդի, հեռու ճամբորդի», և ամենից հետո միայն՝ իր պանդուխտ որդու համար: Կամ՝ որդուն բանտն են դրել, մի ամբողջ տարի է լուր չունի և կուռնկներին է դիմում.

— «Ջան, ջան, մեռնիմ ձեր ձենիկին,
Ա՛յ կուռնկներ, նըշխուններ,
Նարաք տեսաք իմ բալիկին,
Նարաք խարաք չե՞ք բերել:

Ինչպիսի՜ ռեալիզմով, պարզությունով և միաժանակ ինչ ջերմությամբ և հուզականությամբ է Իսահակյանը սովել գեղջկուհու սերը, սիրո կարոտը գեպի իր «դադրած, բեզարած» և «ծովի պես քրտնած յարը» («Մաճկալ ես, բեզարած ես...»):

Ժողովրդական հույզի և հոգեբանության խոր իմացություն է հանդես բերել մեծ վարպետն իր այդ կարգի բաղմամբով բանաստեղծություններում («Բարձր քեզի, ազիզ յար...», «Ոխտը տարով հեռու քեզնեն...», «Ժեռ, սե քարը սրտիս վրա...», «Ձմեռն անցավ, եկավ դարուն...» և այլն):

Միայն ճշմարիտ մեծ արվեստագետին է հատուկ այդպես իր եզը ձուլել ժողովրդի եսին և այդքան հարազատություն ու հավասար ուժով տալ և՛ գեղջ-

կուհու ու գեղջուկի սիրո վիշտն ու կարոտը, և՛ մոր նվիրական հույզերը:

Սիրո երգերում Իսահակյանի գույներն այնքան ռեալ են, որ սիրերգական մի ամբողջ վեպ կարելի է հյուսել: Նա սիրել է ու սիրվել, հեռացել է ու մոռացվել («Այցի եմ գալիս քեզ մոտ ես հաճախ...», «Ասում են, թե՛ դու այնպես...»): Նամակագրություն է ունեցել, որ աղջիկը ետ է պահանջում («Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ հիմա այսպես...»): Նկարագրվում է վայրը, ուր սիրո հավատարմության ուխտ են կապել սիրահարները («Այս ուռու տակ մենք երգեցինք...»): Նկարագրվում է և՛ աղջկա պրտաքինը, որի համաձայն նկարիչը կարող է գծել նրա նկարը:

Մի մրայոն աղջիկ տեսա
Ռիալտոյի կամուրջին,
Հորդ մազերը—գետ գեղերվա,
Եվ հակինթներ՝ ականջին:

Աչքերը՝ սև—աբեններ սև
Արևների պես անշեջ,
Գալարում էր մեջքը թեթև
Ծաղկանկար շալի մեջ:

Իսահակյանի ռեալիզմն ավելի ցայտուն հանդես է եկել նրա եղիկական ժանրի գործերում (գեղարվեստական արձակ, լեգենդ, հեքիաթ, վիպերգ, առակ):

Իր «Սասմա Մհեր» վիպերգում հատկապես ռեալիստական մեծ ուժով տրված է Ոստանա քաղաքի փոնապանին վերաբերող մասը, ինչպես նաև հարկահավաքի տեսարանը Լաթարա հողում («Եկավ իշխանն էն արտատեր, կիսեց տարավ ցորենի շեղջ...»), ծեր գուռանի հացի դովը, պղնձի քաղաքին և որմնադիրներին վերաբերող հատվածը, և այլն:

Վիպերգի ամբողջ կոմպոզիցիան, լեզուն, բառաձևերն ու ոճերը, հիպերբոլիկ պատկերները ստեղծում են ժամանակի պատրանքը—ընթերցողին փոխադրում են Մհերի ժամանակները:

Իսահակյանի պատմվածքներում («Համբերանքի չիբուխը», «Հին դուղը», «Դյումբեցի կապիտան Ղազարը») հանդես է բերված ժողովրդի կյանքի և կենցաղի զարմանալի իմացություն: Հերոսը (Օհան մին) առածներով, ասացվածքներով ու առակներով տալիս է կենսափորձից հանած իր փիլիսոփայությունը: Իր այդ զրույցով, իր աֆորիզմներով Օհան ամին ռեալ, կենդանի, գունեղ խարակտեր է, գծված մեծ վարպետի վրձինով. «Իմ հացս իմ քրտնիքովս պիտի ուտեմ», «Աշխարհքից բան տանող չի եղել», «Ձեռքս՝ բան, ոտքս՝ գերեզման»: Կամ՝ «Մարդը գնացական է, նրա լավ գործը՝ մնացական. ըսել է՝ ինքն է մնացական: Ա՛յ, խոսքի օրինակ, էս շաքարը քցեցիր չաջի մեջ՝ հալավ, կորավ, չկա, բայց չաջն անուշցավ: Էնպես ել լավ մարդը, կմեռնի, բայց նրա լավ դործը աշխարհը կանուշցնի: Թե չես առանց լավ մարդու աշխարհը շա՛տ դառն է՝ օձի լեղի...»:

Այլ. Իսահակյանը մեր բաղմաժանր հեղինակներից է: Իր հարուստ հույզերն ու խոհերը նա մարմնավորել է գրական տարբեր տեսակների մեջ—լիրիկական բանաստեղծություն, պոեմ, լեգենդ, առակ, պատմվածք, արձակ բանաստեղծություն, հեքիաթ, վեպ):

Հարկավ, Իսահակյանի ժանրային տարերքը լիրիկան է, բայց նա մեծ վարպետություն է հանդես բերել նաև մյուս ժանրերում: Գրականագիտության մեջ ցույց է տրված, որ մաքուր ժանրեր գոյություն չունեն, և ժանրերի փոխադարձ ներթափանցման

փաստերը բաղմաթիվ են: Չհեռանալու համար մեր նյութից, օրինակներ բերենք հենց Իսահակյանից: Մի շարք լիբիկական բանաստեղծությունների մեջ նա հանդես է բերել պատմողական և նկարչական փայլուն տաղանդ: որ էպիկական տարերք է և զալիս է ժողովրդական ստեղծագործությունից: Նկատենք, որ ժողովրդական անտունիների, հայրենիների և մեր միջնադարյան տաղերգուների երգերի մեջ շատերը փոքրիկ չափածո նովելներ ու պոեմներ են:

Այլ Իսահակյանի «Մաճկալ ես, բեղարած ես...» նուրբ լիբիկական բանաստեղծությունն ունի նաև էպիկական տարրեր.

Կաթի սերը քաշել եմ,
Դրել եմ հովին սառի,
Ալ գոգնոցըս փռել եմ...

«Դարդը՝ սրտիս, աղքատ ու խեղճ...» բանաստեղծությունը, որ նույնպես մեծ հուզականություն բերում է լիբիկայում է շնչում, մի փոքրիկ ու գոյություն ունի պոեմ է: Եվ բնորոշ է, որ հեղինակը իր վերջին ժողովածվում (1939 թ. հրատարակություն) այն դրել է լեգենդների և պոեմների բաժնում՝ «Պանդուխտ որդին» վերնագրով:

Սովորաբար ասվում է, թե Իսահակյանը լիբիկ է նաև իր էպիկական գործերում: Այս կարծիքը կարոտ է վերանայման: Լիբիկական տարրեր կան նաև այնպիսի հոյակապ էպիկական ստեղծագործության մեջ, ինչպիսին մեր «Սասունցի Դավիթն» է: Լիբիկական տարրերն առկա են նույնպես Իսահակյանի «Սասմա Մհեր» վիպերգում, բայց նա իր ամբողջությունում մի էպիկական գլուխ—գործոց է, մի խոշոր ու ինքնատիպ ստեղծագործություն:

«Մանկությունը», «Սիրո վեպը», «Հեքիաթը», «Եղնիկը» արձակ բանաստեղծություններ են՝ լիբիկական մեծ շնչով զրկված, բայց «Համբերանքի չիբուխը», «Հին գյուղը», «Գյուլբեցի կապիտան Ղազարը» («Ուստա Կարո» վեպից) գեղարվեստական արձակի գլուխ—գործոցներ են, ուր արտահայտված է էպիկական հանգստություն, կա պատմողական հմայք, տրված է խարակեր ու հոգեբանություն — Ուստա Կարոյի, կապիտան Ղազարի, Օհան ամու, Ալի Բայրամի նման ունի վիպական ամբողջական կերպարներ՝ տիպիկ հանգամանքներում:

Իր գործադրած բոլոր ժանրերում Իսահակյանը մեծ և ինքնատիպ արվեստագետ է: Յուրաքանչյուր ժանրում նա իր ստեղծագործական շաղախին տալիս է սովյալ ժանրի բնույթին համապատասխան ձև ու կերպարանք, լեզու և ոճ, և դա այնպիսի վարպետություն ու հմտություն, յուրաքանչյուր ժանրի մեջ տարրեր ու առանձին, այդ ժանրին ու նյութին հարապատ ոճով ու ոգով, որ ասես դրանք տարրեր հեղինակների՝ գործեր լինեն՝ ստեղծված հավասար վերահոգությունով: «Արու-Լալա-Մահարի» լիբիկական փելիսոփայական պոեմը միանգամայն տարրեր է «Սասմա Մհեր» վիպերգից. «Մանկություն» արձակ բանաստեղծությունը բոլորովին տարրեր «Գյուլբեցի կապիտան Ղազար»-ից, «Լիլիթ»-ը հիմնովին տարրեր «Համբերանքի չիբուխից», «Մոր սիրտը» լեգենդը տարրեր «Մեր նախահայրերից»:

Տարրեր ու առանձին լինելով իրենց ստեղծագործական մեթոդներով, իրենց նյութից և ժանրային առանձնահատկություններից բղխող ոճով ու ձևով, դրանք կապված են իրար էպիկա, ոգով ու իդեոլոգի-

այով, և միմյանց հարադատ են՝ որպես միեւնույն մօրի զավակներ:

* * *

Այլ, Իսահակյանի անունը սերտորեն կապված է մեր գրականության զարգացման վերջին հիսնամյակի հետ:

Հովհ. Հովհաննիսյանի և Հովհ. Թումանյանի հետ նա ստեղծեց զեմոկրատական և ազգային ձևով հայ նոր պոեզիան, որ մեր հպարտությունն է, մեր փառքը:

Մեր գեղարվեստական խոսքի մեծ ներկայացուցիչներն են միասին նա տվեց այնպիսի գոհարներ, որոնց նշանակութունը դուրս է գալիս հայ գրականության ազգային շրջանակներից:

Նրա երգերի ջինջ, գովացուցիչ ակունքներից խմեց և աճեց պոետների մի նոր սերունդ, որի մեջ նշանավոր դարձան Վ. Տերյանը և Շ. Կուրդիւնյանը:

Այլ, Իսահակյանի գրական խոսքի բարձր տեխնիկան, նրա նուրբ ու պայծառ արվեստը մեծ դպրոց է այսօրվա մեր պոետների համար:

Կապիտալիստական աշխարհի բեկոային գեշերին մեծ բանաստեղծը տառնյակ տարիներ երազեց ու ձգտեց դեպի արևը՝ հասարակական-քաղաքական լավագույն կարգերը: Անցնելով որոնումների հակասական և փշալից ուղիներով, շնորհիվ ժողովրդի հետ ունեցած սերտ, արյունակցական կապերի, նա ընդմիշտ դարձավ իր մայր ժողովրդի գերկը, եկավ սոցիալիստական հայրենիք:

Եվ այժմ, որպես Սովետական հայրենիքի մեծ պոետն ու քաղաքացին, նա մասնակցում է մեր երկրի կուլտուրական շինարարության գործին:

Դեռ չի չորացել մեծ վարպետի վրձինը: Նա իր ստեղծագործական գանձարանից դեռ լույս աշխարհի հանել իր բոլոր գանձերը: Մեր գրական հասարակայնությունը, մեր ժողովուրդը դեռ շատ սպասելիքներ ունեն իրենց սիրելի բանաստեղծից, նրա միշտ պայծառ ու միշտ դայլայլող քնարից:

1940, գեկտեմբեր

Պատկեր
Հ. Գ. Գ. Գ. Գ. Գ.
Տեխնիկական
Ս. Ա. Բ. Գ. Գ. Գ.
Ս. Բ. Գ. Գ. Գ. Գ.
Ս. Բ. Գ. Գ. Գ. Գ.

Վ. Գ. Գ. Գ. Գ. Գ.

Պատկեր 816. Տիրաժ 2000

Հանձնված է արտադրության 16/XII—1940 թ.

Ստորագրված է տպագրության 21/XII—1940 թ.

Հայկական տպարան, Երևան, Լենինի, 65

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0385617

69.859